

קבורתו מחדש של מקס נורדאו בתל אביב:

מחקר בגאוגרפיה פוליטית של הזיכרון הציוני

מעוז עזריהו ויאיר שפירא

פתח דבר

חיבור זה מוקדש לזכרו של יאיר שפירא ז"ל. החיבור מאחד שני חיבורים שקובצו יחדיו. האחד הוא חיבור שכתב יאיר שפירא – **אפר ומלט: תל אביב, ההסתדרות הציונית העולמית והעלאת העצמות של מאכס (כך!) נורדאו לארץ ישראל** – שהוא עיבוד של עבודה סמינריונית בעלת אופי מחקרי לתואר מוסמך שנכתבה במסגרת לימודיו במכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית בירושלים בהנחיית הד"ר ענת הלמן וד"ר אסף זלצר. החיבור השני הוא החלק שעוסק במצבת הקבר של מקס נורדאו בבית הקברות הישן בתל אביב ובטקסי הזיכרון שנערכו שם שראה אור במונוגרפיה שכתבתי **מקום של זיכרון: לתולדות כינונו של פנתאון לאומי בבית העלמין הישן בתל אביב בתקופת היישוב**, שהתפרסם ב-2015 במסגרת פרסומי קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה.

הקשר בין יאיר וביני נוצר ביולי 2013 בפגישה בארכיון הציוני. בעקבות הפגישה יאיר שלח אלי את כתב היד (הדיגיטלי) של חיבורו **אפר ומלט**. נושאו המרכזי של חיבור זה, העוסק בהעברת עצמותיו של מקס נורדאו לתל אביב ב-1926, היה קשור באופן ברור לנושא לעיצוב הפנתאון הלאומי בבית הקברות הישן בתל אביב שבכתיבתו עסקתי אז. הצעתי ליאיר שיפרסם את חיבורו בכתב עת אקדמי בעברית. כפי שיאיר מסר לי הוא אכן הציע את המאמר לפרסום, אך הדבר לא צלח. במקביל דנו באפשרות שיאיר יכתוב דוקטורט בהנחייתי. ב-2015 נספה יאיר בנסיבות טרגיות.

במסגרת הפעילות שאני מקדם במוסד הרצל לחקר הציונות באוניברסיטת חיפה נמצא גם פרסומם של מחקרים שעוסקים בהיבטים של ההיסטוריה התרבותית של הציונות. בגלל החשיבות הנודעת לנורדאו בתולדות הציונות וגם עקב מה שנראה שנדחק בעשורים האחרונים לשולי התודעה הציבורית בישראל סברתי שיש מקום להלחים את שני החיבורים הללו, שמבחינה נושאית יוצרים רצף היסטורי, לכלל חיבור אחד. במסגרת זו הרשיתי לעצמי לערוך ולשכתב את הטקסט המקורי של יאיר כדי לייצר חיבור קוהרנטי ולהשלים פערים בטקסט. השם שבחרתי מגדיר, לטעמי, את נושאו המרכזי של החיבור. בין השאר הקפדתי לכתוב את שמו של המנהיג הציוני מקס, כפי שנהוג היום, ולא מכס או מאכס, כפי שהיה מקובל. יאיר לא ציין בדרך כלל את מספרי העמודים של אזכורים מהעיתונות בהערות השוליים (הערה מס' 56 היא יוצא מכלל זה). אני נוהג לציין את מספר העמוד. במלאכת העריכה שעשיתי לא איחדתי את שתי הגישות – ובכך השארתי בטקסט סימנים למקורו.

מבוא

בשלהי אפריל 1926, בשעה שארוננו של מקס (שמחה מאיר) נורדאו (Nordau), ממייסדי התנועה הציונית העולמית, היה בדרך לארץ ישראל מפריז, החלו ממשיכי דרכו לתפוס כי אירוע ללא תקדים עומד להתרחש לנגד עיניהם. באחד העיתונים שהתפרסם ביישוב היהודי בארץ ישראל הופיע מאמר הדן בגורל "הרכוש הלאומי", אשר מצוי היה ברשות היהודים ברחבי תבל:

כשעם בונה את ביתו הלאומי עליו לאצור בתוכו את כל רכושו, הח[ו]מרי והרוחני, החי והמת. ...המת הוא חי ונחשב לרכוש, כמו שגם כל העבר הלאומי נחשב לרכושו היותר גדול של הלאום. ואנו בבנותנו את ביתנו הלאומי בא"י צריכים אמנם לשים לב לדבר הזה ולכנס אליו גם את גלוייתיו של רכושנו המת. כל גדולי הרוח שלנו שהקמנו במשך שנות גלותנו בארבע כנפות הארץ-עצמותיהם וציוניהם צריכים לעבר ארצה ישראל. אין להשאיר את כל הרכוש הזה בגולה, כי ביכולתו ובתעודתו לפאר את ביתנו הלאומי ולהגדיל את רכושנו הלאומי בתוכו.¹

הכותב פוסק כי יש להעביר לארץ ישראל את שרידיהם של גדולי העם היהודי, אשר תרמו תרומה משמעותית בעודם בחיים לבניין הארץ והיישוב היהודי בה. בחשבון שהוא עושה הופכים מנהיגי האומה המתים לנכס לאומי חי.² מקס נורדאו היה ממייסדי התנועה הציונית, שותף קרוב וממשיך דרך של הרצל. העלאת עצמותיו של נורדאו באפריל 1926 לתל אביב הייתה המקרה הראשון של קבורה מחדש של מנהיג ציוני בארץ ישראל. כפי שחיבור זה מראה, ההחלטה על קבורתו מחדש של נורדאו בתל אביב הייתה פרי יוזמתו של מאיר דיזנגוף, ראש עיריית תל אביב, ללא מעורבותה של ההסתדרות הציונית העולמית. תל אביב נוסדה ב-1909 כשכונה יהודית מצפון ליפו. התרגום העברי של נחום סוקולוב לכותרת ספרו של הרצל **אלטנוילנד** (1902) נקבע כשמה של השכונה שהייתה לעיר. השם שבחרו המייסדים ב-1910 לשכונה החדשה הדגיש את המסר הצפון בהתיישבות הציונית כמפעל של תחייה לאומית בארץ האבות. כבר בשנות העשרים המוקדמות זכתה תל אביב לתואר העיר העברית הראשונה, שהדגיש את ראשוניות מפעל ההתיישבות העירונית בהנהגתו של מאיר דיזנגוף.³ קבורתו מחדש של נורדאו בתל אביב העניקה לעיר החדשה, שנוסדה על החולות, ממד של זיכרון היסטורי – אלא שזיכרון היסטורי זה לא היה קשור בעברה היהודי של ארץ ישראל, כפי שמציע שמה הפיוטי של העיר, אלא בהנצחת ההיסטוריה של המפעל הציוני המזוהה עם השרידים הפיזיים של מי שהיה יד ימינו של הרצל.

1 י', 'מיום ליום: ארוננו של מקס נורדאו לא"י', **דאר היום**, 21 באפריל 1926, עמ' 2.

2 שם. **דאר היום**, 5 במאי 1926, **הארץ**, 5 במאי 1926. 4.5.1926. *The Palestine Bulletin*, על קבורתו מחדש של אנשי שם בארץ ישראל ראו: ד' בר, **אידיאולוגיה ונוף סמלי: קבורתם של אנשי שם יהודיים באדמת ארץ ישראל**, ירושלים, 2015.

3 מ' עזריהו, **תל אביב: העיר הנאמיתית. מיתוגרפיה היסטורית**, שדה בוקר, 2005.

חלקו הראשון של החיבור עוסק במסע ארונו של נורדאו מפריז לתל אביב כפרק בהיסטוריה הפוליטית והתרבותית של הציונות. חלקו השני מוקדש לדיון ביצירת הפנתאון הלאומי בבית הקברות הישן של תל אביב: מקס נורדאו לא היה רק המנהיג הציוני הראשון שהובא לקבורה בארץ ישראל, אלא גם מי שקברו היה ראשיתו של הפנתאון הלאומי שנבנה בבית הקברות הישן של תל אביב.

המפעל הציוני ותל אביב לאחר מלחמת העולם הראשונה

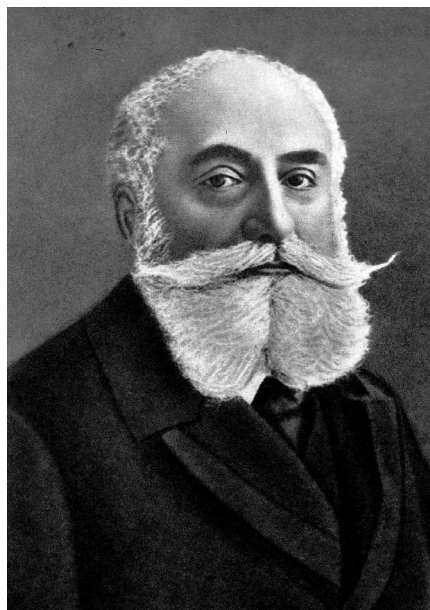
סיום מלחמת העולם הראשונה הביא עמו פרק חדש בתולדות היישוב היהודי בארץ ישראל והמפעל הציוני ובתולדות תומכיו בגולה. עם הצהרת בלפור והחלת המנדט הבריטי על ארץ ישראל קיוו רבים ממנהיגי התנועה הציונית ותומכיה ביישוב ובגולה, כי קרוב היום בו יהפוך רעיון "הבית הלאומי" למציאות. ב-1925 התברר כי האופטימיות הייתה מוקדמת. העולם הערבי התנגד ליצירת הבית הלאומי בארץ ישראל ואילו התנועה הציונית התקשתה לגייס את האמצעים הדרושים לבניית חברה עצמאית בארץ ישראל. ראוי לציין, עם זאת, כי היישוב המשיך להתגבש, להתחזק ולהתפתח. בשנים 1924-1925, בעקבות העלייה הרביעית, המשיך היישובי היה נתון בגאות חסרת תקדים, שהוביל המגזר העירוני, ובראשו תל אביב, העיר העברית שנוסדה כשכונה של יפו ב-1909. בשלהי 1925 נראו סימני האטה במשק, שהגיעו לכלל משבר של ממש בראשית 1926. עם סימני המשבר הראשונים, ניסו נציגי מוסדות ההסתדרות הציונית העולמית לאחד את השורות ביישוב ומחוצה לו ולרכזם סביב הנהגתם. אולם, לרשות מוסדות התנועה הציונית, הוועד הלאומי ועיריית תל אביב לא עמדו כלים כלכליים שהתאימו להתמודדות עם משבר בסדר גודל כזה. עם העמקת המשבר, בחודשים הראשונים של 1926, החלו להתגלות סימנים של ייאוש בקרב תושבי היישוב.⁴

נורדאו והתנועה הציונית

שמחה מאיר זידפלד (Simon Maximilian Südfeld) נולד בפשט שבהונגריה ב-29 במאי 1849. עד גיל חמש עשרה למד לימודים יהודים-אורתודוקסים לצד השכלה כללית. ב-1864 החל להתקרב לתרבות האירופאית תוך התרחקות ממוצאו היהודי. בהמשך תהליך ההתרחקות מהיהדות שינה את שמו באותה השנה ל"נורדאו", שפירושו בגרמנית, אחו צפוני. ב-1876 הוסמך לרופא. עם זאת, לפני שקשר את גורלו עם הרעיון הציוני המשיך להקדיש את עיקר זמנו לכתיבה ספרותית, עיתונאית והגותית.⁵

4 ד' גלעדי, 'היישוב בתקופת העלייה הרביעית [1924-1929]: בחינה כלכלית ופוליטית', תל אביב 1973, עמ' 9-59, 171-175.

5 מ' הלוי, 'מאקס נורדאו: הגותו הציונית ופעלו בתנועה הציונית', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב 1988, עמ' 9-19.
M. Stanislawski, *Zionism and the Fin de Siècle: Cosmopolitanism and Nationalism from Nordau to Jabotinsky*, Berkeley 2001, pp. 19-97

מקס נורדאו

ב-1880, לאחר שנות נדודים באירופה, השתקע נורדאו בפריז. בעיר האורות הפך לשם דבר בתחום הספרות וההגות. במהלך שנות השמונים פרסם נורדאו כמה ספרים המבקרים את החברה האירופאית במפנה המאה. בינואר 1898 נשא נורדאו לאישה את אלמנת ידידו המנוח, אנה קאופמן, פרוטסטנטית ממוצא דני, ובראשית 1892 פגש את העיתונאי בנימין זאב הרצל במסיבת עיתונאים ואנשי ספרות בעיר מגוריו. משה הלוי, חוקר התנועה הציונית, סבר כי הידידות שהתפתחה בין השניים עתידה לשמש גורם מכריע בעיצובם של הרעיון והתנועה הציונית ובהתפתחותם.⁶

ביוני 1895 דנו הרצל ונורדאו במצבם של היהודים בחברה האירופאית. נורדאו היה מהראשונים שבפניהם פרס הרצל את הרעיונות העתידיים להופיע **במדינת היהודים**. הוא השתתף בדיוני הוועדה המכינה של הקונגרס הציוני הראשון וכיהן כסגן נשיא בקונגרס שהתכנס בבאזל. הייתה לו השפעה רבה על ייסוד ההסתדרות הציונית העולמית. הוא היה הרוח החיה מאחורי "תכנית באזל" וניסח את "תכנית כיבוש הקהילות".⁷ כמי שהאמין בכל ישותו בציונות המדינית, שיתוף הפעולה שלו עם הרצל היה מוחלט. כפי שכתב בנציון נתניהו, 'בזעם, שלא ידע חנינה, נלחם תמיד בכל מי שסטה מדרכו של הרצל, כי בסטייה מדרכו של הרצל ראה סטייה מדרך ההצלה היחידה של היהודים'.⁸

6 מ' הלוי, 'מאקס נורדאו', עמ' 9-19.

7 שם, עמ' 9-19, 273-96.

8 ב' נתניהו, **חמשת אבות הציונות**, תל אביב, 2003, עמ' 170.

המניעים להתגייסותו של איש ההגות המפורסם ביותר, שקשר את גורלו עם התנועה הציונית, ריתקו חוקרים. נורדאו בלט כאחד מהמנהיגים העממיים והכריזמטיים אשר צמחו לתנועה הציונית בראשית דרכה. עיקר כוחו בא מהרבדים העממיים שתמכו בתנועה, בעיקר במזרח אירופה. לעתים הייתה הפופולריות שלו גדולה משל הרצל ובוודאי שהיה ידוע ממנו בקרב לא-יהודים. נורדאו הופיע בעיקר בקונגרסים הציוניים ומעל במות ציבוריות במרכז אירופה ובמערבה. עד יום מותו סירב למלא כל תפקיד רשמי בתנועה ולא היה פעיל במוסדותיה בתקופות שבין הקונגרסים.⁹

בוויכוח על בחירת יורשו של הרצל כנשיא התנועה בחר נורדאו לתמוך בדוד וולפסון. בין הקונגרסים השביעי לתשיעי, שהתכנסו ב-1905, ב-1907 וב-1909, התקשה נורדאו לזהות את העלייה המהירה של הכוחות הצעירים בקרב המוני הציונים ומנהיגי התנועה. בקונגרס העשירי, שהתכנס בבאזל ב-1911, נבחרה הנהגה חדשה בראשות אוטו ורבורג. תומכי התפיסה של הציונות המדינית לא היו חלק מהנהגה חדשה זו. לקונגרס האחד עשר, שהתכנס בווינה בסתיו 1913, נורדאו כבר לא הופיע. הוא נדחק לשולי התנועה ונפגע מהיחס כלפיו.¹⁰

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה נאלץ לעזוב את פריז מכיוון שהיה נתין של האויב האוסטרו-הונגרי. גם לאחר המלחמה לא היה שינוי משמעותי בטיב יחסיו עם מנהיגי התנועה, על אף ש"ר חיים ויצמן לא שכח לעדכן אותו בדבר ההכנות לוועדת השלום ולמגעים הדיפלומטים החשאיים שקיים עם ממשלת בריטניה ושהובילו לניסוח הצהרת בלפור.¹¹ נורדאו לא הסכים עם המדיניות של הנהגת התנועה הציונית לאחר מלחמת העולם הראשונה, שהייתה לדעתו וותרנית ופשרנית. הוא פרש מפעילות במטה ההסתדרות הציונית בלונדון, שאלה היגר לאחר המלחמה, וחזר לפריז. ב-1920 יזם תכנית להעלות באופן מיידי כחצי מיליון יהודים לארץ ישראל כדי ליצור רוב יהודי בארץ, אך ההנהגה הציונית לא נענתה ליוזמה בטענה שאין סיכוי להוציא אותה לפועל במצב הגאופוליטי בימים הללו. כישלון יוזמה זו סימן את קץ הפעילות הציונית של נורדאו.

בדצמבר 1920 לקה מקס נורדאו בליבו ומאז התקשה לצאת מביתו. הוא נעדר גם מהקונגרס הציוני ה-12, הראשון לאחר סיום המלחמה, שהתכנס בעיר קרלסבד בצ'כוסלובקיה ב-1921. אי השתתפותו הייתה ביטוי להכרה כי אינו יכול לעבוד בשיתוף פעולה עם מנהיגי זרם הציונות המעשית שעמדו בראש התנועה הציונית, ובראשם ויצמן.¹² בינו לבין ויצמן לא שררה חיבה, בלשון המעטה. ויצמן כתב עליו בזיכרונותיו: "הוא לא היה מוכן להקריב את הקריירה לציונות

9 ראו למשל, שם, עמ' 9-273. R.S. Wistrich, *Laboratory for World Destruction: Germans and Jews in Central Europe*. Lincoln NE. and Jerusalem 2007, pp. 154-174.

10 שם, עמ' 274-324.

11 שם, עמ' 325-364.

12 שם, שם.

[...]. נורדאו סבור היה שאפשר לנהל את העבודה מפריז על ידי נאומים.¹³ נורדאו כתב על הצער שממלא אותו כשהוא רואה את מי שכינה "קרייריסטים" שעוסקים ב"חבלה" מתוך "שאפנות [כך!], קנאה ותאוות שלטון נמוכה".¹⁴

ב-22 בינואר 1923 מת מקס נורדאו בפריז מאוטם שריר הלב.¹⁵ הוא לא השאיר אחריו הוראות בנוגע להלווייתו. עוד לפני המלחמה הצהיר "כאשר אמות תעשו כרצונכם. אינני משאיר הוראות. אין לכך כל חשיבות".¹⁶ האלמנה, שלא הייתה יהודייה, לא התערבה ונתנה לבתה ולחבריו לדרך של בעלה המנוח להחליט באשר לאופייה של ההלוויה.¹⁷ אלכסנדר מרמורק, חברו למאבק מזה כעשרים וחמש שנים, טען כי אשתו של מקס נורדאו, נתנה את הסכמתה להלוויה על פי דת ישראל. הוא נקבר ביום ראשון, ה-28 בינואר 1923, בחלקה היהודית בבית הקברות מונפרנס בפריז.¹⁸ ההלוויה הייתה מפגן כוח של התנועה הציונית בצרפת. הרב הראשי של צרפת נשא תפילה לבקשתו של מרמורק, והאחרון אמר קדיש.

אף לא אחד מחברי ההנהלה הציונית העולמית לא כיבד בנוכחותו את ההלוויה של מי שהוגדר לימים כ"מוהיקני האחרון מתקופת הזוהר של הציונות ההרצליאנית".¹⁹ נחום סוקולוב, נשיא ההנהלה ששהה באותה עת בברלין, ניסה להגיע לטקס הקבורה אך התעכב בדרכו בגלל השבתת תנועת הרכבות בין גרמניה לצרפת בגלל המשבר בחבל הרור בגרמניה. ויצמן אף לא ניסה להגיע לפריז. ההנהלה הציונית הסתפקה במברק תנחומים ובנאומים שנשאו ויצמן וסוקולוב בעצרות זיכרון בברלין ובלונדון. מי שהוציאו לפועל את מסע ההלוויה בפריז ב-1923 ועמדו מאחורי מפעל העלאת עצמותיו לתל אביב ב-1926 היו "בני חוגו של הרצל הנאמנים לדרך נורדאו", שייצגו את מייסדי ההסתדרות הציונית העולמית אשר עדיין היו נאמנים לדרך הציונות המדינית של הרצל ושל נורדאו.

הנצחתו של נורדאו בארץ ישראל החלה עוד לפני מותו. ב-1921 יזם חיים בוגרשוב את הקמתה של שכונת מחוסרי הדירות בתל אביב על אדמת הקרן הקיימת כפתרון למצוקתם של אלה שאיבדו את ביתם בפרעות תרפ"א. השכונה נועדה להיקרא על שמו של מקס נורדאו. טקס קריאת שם השכונה תוכנן לט"ו בשבט תרפ"ג (1 בפברואר 1923), אך נדחה בגלל האבל על מות המנהיג הציוני

13 י' הלפרין, 'יד נורדאו ויד ויצמן', **חרות**, 29 באפריל 1954, עמ' 2.

14 שם, שם.

15 A. and M. Nordau, *Max Nordau: A Biography*, New York 1943, pp. 266-267, 270, 275-278, 287-291, 295-301. אלכסנדר מרמורק אל נינה אחותו, 26.1.1923. מתורגם לעברית ומצוטט בתוך: ש' שווארץ, **מקס נורדאו באגרותיו**, ירושלים 1944, עמ' 292-293. המקור בגרמנית מצוי באצ"מ 41/8.

16 A. and M. Nordau, *Max Nordau*, p. 301.

17 שם, שם.

18 **דאר היום**, 28 בינואר 1923, עמ' 3.

19 שם, שם.

שנפטר כמה ימים קודם לכן. מיד לאחר מותו הונצח נורדאו בתל אביב גם בשמה של שכונה חדשה אחרת, הגובלת ממערב בשכונת מחוסרי הדירות.²⁰ האסיפה הכללית של רוכשי המגרשים בשטח שנודע כ"אדמת מטרי", שהתכנסה ב-30 בינואר 1923, יום לפני ששכונת מחוסרי הדירות צריכה הייתה להיקרא על שם נורדאו, החליטה לקרוא לשכונה החדשה תל נורדוי. לא ברור אם מייסדי השכונה החדשה היו מודעים לכך שהשכונה השכנה אמורה הייתה להיקרא על שמו של נורדאו. כתבה על אודות "שכונות על שם נורדאו" בדאר היום הצביעה על האירוניה בעובדה ששתי השכונות הגובלות זו בזו בחרו להיקרא על שמו של נורדאו:

שכונת מחוסרי דירות שהייתה עד עתה בת בלי שם (מחוסרי דירות זה שם הולם למי שלא היו להם עד כה דירות) החליטה לקרוא את השכונה בשם נורדיה. בט"ו בשבט (1 בפברואר 1923) צריכה הייתה להיות חנוכת השכונה בחגיגות גדולה, אך מפני האבל על מות נורדאו דחו את החגיגה עד חוהמ"פ. נתלו באילן גדול גם קוני אדמת מטרי. על פי הצעת הוועדה המאוחדת של קוני אדמת מטרי, החליטה האסיפה הכללית לקרוא לשכונתם בשם "רובע תל נורדוי".²¹

ההחלטה לקרוא לשכונה על שם מקס נורדאו נעשתה ללא התייעצות עם עיריית תל אביב. את התנגדותה לצעד זה נימקה העירייה בכך שזכות השיום היא בידי העירייה, ובידיה בלבד.²² בפועל נאלצה העירייה לקבל את השם שקבע ועד השכונה, כפי שדיווח מזכיר עיריית תל אביב. בשעת ביקורן בתל אביב לרגל הלווייתו של נורדאו במאי 1926, הביעו אלמנתו ובתו של נורדאו את פליאתן על כך שלא נקרא רחוב על שמו של נורדאו.²³ בהתבסס על היכרותן עם פריז הן הצביעו על כך ששמות שכונות דינם להיות מוחלפים במספרים. ואמנם השם תל נורדוי, שהוענק לשכונה נעלם בהדרגה משימוש אדמיניסטרטיבי, אם כי הופיע עד שנות הארבעים במפות של זאב וילנאי, וגם ותיקי השכונה המשיכו ככל הנראה לעשות בו שימוש בשפת היום-יום. הנצחתו של נורדאו נותרה בשמותיהם של שני מוסדות, שנוסדו בשכונה שנקראה על שמו: בית הספר תל נורדאו, שהוא בעת כתיבת שורות אלה בית הספר המתפקד הוותיק ביותר בתל אביב, ומרפאת תל נורדאו של קופת חולים, הצמודה לבית הספר.

דינמיקה של קבלת החלטות: התנועה הציונית, עיריית תל אביב והמשפחה

הבאתם לקבורה של אבות האומה בארץ-ישראל מעוגנת במסורת מקראית. יעקב ויוסף, שמתו במצרים, ביקשו להעלות את עצמותיהם לקבורה בארץ-ישראל. לפני מותו ביקש יעקב מבנו יוסף: "כֹּתֵב... וְעֵשֶׂת עִמָּדִי חֶסֶד וְאֶמֶת, אֶל-נָא תִקְבְּרֵנִי בְּמִצְרָיִם. לִי וְשִׁכְבָּתִי, עִם-אֲבֹתִי, וְנִשְׁאָתֵנִי

20 ר' גופנא, מכרם מטרי לרחוב בן יהודה שטראסה: שכונות תל-נורדוי בתל אביב תרפ"ב-תרצ"ב 1922-1932, תל אביב 2008, עמ' 49-56.

21 דאר היום, 2 בפברואר 1923, עמ' 3.

22 גופנא, מכרם מטרי לבן יהודה שטראסה, עמ' 51-52.

23 שם, עמ' 53.

מִמְצָרִים, וּקְבָרָתִי בְקִבְרָתָם. (בראשית מז) על פי הכתוב, עמד יוסף בהבטחה שנתן לאביו והעלה את עצמותיו של יעקב לקבורה במערת שדה המכפלה: וַיֵּשְׂאוּ אוֹתוֹ בְּנָיו, אֶרְצָה כְּנָעַן, וַיִּקְבְּרוּ אוֹתוֹ, בְּמַעְרַת שְׂדֵה הַמְּכַפֶּלֶה: (בראשית נ, יג) לפני מותו ביקש יוסף מאחיו: וַיִּשְׁבַּע יוֹסֵף, אֶת-בְּנֵי יִשְׂרָאֵל לֵאמֹר: פֶּקֶד יִפְקֹד אֱלֹהִים אֹתְכֶם, וְהָעֵלְתֶם אֶת-עֲצָמֹתַי מִזֶּה. (בראשית נ, כה) משה קיים את דבר השבועה שנשבעו בני ישראל ליוסף: יֵט וַיִּקַּח מֹשֶׁה אֶת-עֲצָמוֹת יוֹסֵף, עִמּוֹ: כִּי הִשְׁבַּע הַשָּׁבִיעַ אֶת-בְּנֵי יִשְׂרָאֵל, לֵאמֹר, פֶּקֶד יִפְקֹד אֱלֹהִים אֹתְכֶם, וְהָעֵלְתֶם אֶת-עֲצָמֹתַי מִזֶּה אִתְּכֶם. (שמות יג, יט).

ב-1904 ניסח בנימין זאב הרצל את הגרסה השלישית והאחרונה של צוואתו ובה הוראות קפדניות באשר להעלאת עצמותיו ועצמות בני משפחתו הקרובים לארץ ישראל. הרעיון להעלות לארץ ישראל את עצמותיהם של מנהיגים ציוניים, שנקברו מחוץ לארץ ישראל, עלה על סדר היום הציוני הרשמי לראשונה בקונגרס הציוני ה-14. בבוקר של ה-31 באוגוסט 1925 היו צירי הקונגרס הציוני ה-14 מכונסים עדיין באולם הישיבות בווינה. ישיבת הנעילה, שהתארכה לתוך הלילה, עמדה להסתיים. לפני שהצירים התפזרו, העלה נחום סוקולוב, יושב ראש הקונגרס, שתי הצעות החלטה אחרונות: הראשונה דנה באירועי יובל השמונים של הברון אדמונד די רוטשילד,²⁴ והשנייה עסקה בהעברת ארונו של "יוצר הציונות ומיסד הקונגרס הציוני" לארץ ישראל. סוקולוב קיווה כי עם העתקת קברו של הרצל לארץ ישראל "יעשה לנו סמל של תחיה ופריחה, סמל של מילוי תקוותנו ושאיפותינו".²⁵ הצעתו של סוקולוב התקבלה, והקונגרס החליט להעלות את עצמות בנימין זאב הרצל לארץ ישראל בהקדם האפשרי.²⁶

עוד באותו יום, ב-31 באוגוסט 1925, התכנס הוועד הפועל הציוני המצומצם החדש שנבחר בידי הקונגרס. בישיבה נבחרה ועדה מיוחדת לטיפול בהעלאת עצמות הרצל. על פי אחת הגרסאות, קיבלה הוועדה החלטה להעלות את עצמות הרצל, הוריו ואשתו ולקבור אותם בהר הכרמל במהלך השנה הקרובה. על פי אותה גרסה, אף הוחלט להעביר בהזדמנות זאת את עצמות דוד וולפסון, הנשיא השני של ההסתדרות הציונית העולמית, ובני משפחתו לארץ ישראל.²⁷

באוקטובר 1925 התכנס בברלין מושב ועד הפועל הציוני המורחב ובו עלתה פעם נוספת שאלת העלאת עצמות הרצל ושרידיהם של וולפסון ואשתו. צוין שם, כי וולפסון השאיר אחריו "סכום

24 פרוטוקולים של הקונגרס הציוני ה-14. מתורגמים ומצוטטים בתוך: **העולם**, 24 באוגוסט 1925, **העולם**, 28 באוגוסט 1925, **העולם**, 4 בספטמבר 1925. ד' גלעד, **הישוב בתקופת העלייה הרביעית**, עמ' 10, 166-170.

25 'נעילת הקונגרס', **העולם**, 4 בספטמבר 1925, עמ' 711.

26 **העולם**, 4 בספטמבר 1925, **דאר היום**, 18 בספטמבר 1925, **הארץ**, 16 בספטמבר 1925. *The Jewish Chronicle*, 4.9.1925. Israel Cohen, 'Memorandum on the Transfer of Herzl's Remains to Palestine', 17.10.1928, p. 1. CZA Z4/4081. 'א' פלדשטיין, 'צוואתו האחרונה של בנימין זאב הרצל', **זמנים**, 80, (סתיו 2002), עמ' 56-62.

27 'Executive of the Zionist Organisation: Resolutions of the 1st Session of the Actions Committee, Held in Vienna', 31.8.1925, CZA L9/5. Israel Cohen, 'Memorandum on the Transfer of Herzl's Remains to Palestine', 17.10.1928, p. 1. CZA Z4/4081. **העולם**, 4 בספטמבר 1925, 11 בדצמבר 1925.

גדול" לשם העתקת קברו לארץ ישראל. בוועד הפועל הגיעו למסקנה כי הוצאת הארונות מבתי הקברות השונים באירופה והעברתם לארץ ישראל לא תעורר כל בעיה. אולם, עלתה שאלת עיתוי העלאת שרידי המנהיגים. חברי הוועד גרסו כי יש לתאם זאת עם ממשלת המנדט נוסף למנהיגי היישוב, שכן גם הצד הפוליטי של שאלה זו עדיין אינו ברור דיו. עוד סברו הדוברים כי יש לקבוע היכן ובאיזה אופן ייקברו, אם במאוזולאום או בקבר "רגיל". אריה ליב (ליאו) מוצקין, יושב ראש וועד הפועל הציוני המורחב, סיכם כי יש להחזיר את נושא העלאת עצמות הרצל לוועדת המשנה שעסקה בכך לשם ליבון ודיון. מוצקין הבטיח לדון בכך שנית במושב הבא של הוועד הפועל הציוני המורחב.²⁸

לאחר סיום הקונגרס הציוני ה-14, הסתבר שמילוי צוואת הרצל ומנהיגים ציוניים נוספים לא היה עניין כה פשוט. בין הבעיות שהתגלו היו מעמדם של בני משפחת הרצל, שאלת עיתוי העלאת העצמות, בחירת אתר הקבורה וזהותם של מנהיגים ציוניים אחרים שיש להעלות את עצמותיהם, כמו יחיאל צ'לנוב, ממנהיגי התנועה הציונית ברוסיה שמת בלונדון ב-1918. נראה היה כי נעשה ניסיון למלא את רצונו האחרון של הרצל תוך הרחבתו לכדי מפעל להעלאת עצמותיהם של מנהיגים ציוניים נוספים. אך מנהיגי ההסתדרות הציונית העולמית לא חשבו כי הזמן מתאים למילוי צוואת הרצל ודחו את ההחלטה למועד מאוחר יותר.

בעוד שההסתדרות הציונית העולמית מתחבטת בשאלת העלאת עצמות הרצל ומנהיגים ציוניים נוספים, יזם מאיר דיזנגוף, ראש עיריית תל אביב, את העברת עצמותיו של נורדאו לקבורה מחדש בעיר העברית הראשונה. בסתיו 1925 הייתה תל אביב עיר בתנופה כלכלית ואוכלוסייתה גדלה במהירות.²⁹ לפני שנסע לאירופה בסתיו 1925 קיבל דיזנגוף אישור מהוועד הפועל של העירייה לפנות בעניין זה למשפחת נורדאו.³⁰ לאחר שחזר מביקור עבודה בפריז ובלונדון, דיווח עליו דיזנגוף בישיבת הוועד הפועל של העירייה, שהתכנסה ב-3 בנובמבר 1925, וביקש אישור להקדיש סך של 300 לירות מצריות (ל"מ) מתקציב העירייה להעלאת עצמות ד"ר מקס נורדאו, שנקבר בפריז ב-1923. באותה ישיבה הוסיף ראש העירייה ומסר, שקיבל את הסכמת המשפחה להעביר את עצמות נורדאו לארץ ישראל לשם קבורה מחדש בעיר. דיזנגוף קבע כי 100 ל"מ ייועדו להוצאות העברת הארון ויתרת הסכום ישמשו לליווי האלמנה ובתה מפריז לארץ ישראל. הוועד הפועל החליט "לחזור לשאלה" בתאריך מאוחר יותר. בישיבה שנערכה כעבור שבוע ימים

28 פרוטוקול ישיבת וועד הפועל הציוני המורחב, 27-21 באוקטובר 1925, אצ"מ L9/4. (גרמנית) **העולם**, 6 בנובמבר 1925, **הארץ**, 6 בנובמבר 1925, **דבר היום**, 6 בנובמבר 1925. Israel Cohen, 'Memorandum on the Transfer of Herzl's Remains to Palestine', 17.10.1928, p. 1. CZA Z4/4081. על המצב האישי של אשתו וילדיו של הרצל ראו למשל, א' פלדשטיין, 'צוואתו האחרונה של בנימין זאב הרצל', עמ' 56.

29 י' שביט וג' ביגר, **ההיסטוריה של תל אביב: משכונות לעיר (1909-1936)**, תל אביב 2001.

30 'תל אביב בקונגרס העיריית הבין לאומי', **הארץ**, 29 באוקטובר 1925, עמ' 2. ישיבת ועד הפועל של עיריית תל אביב, 3 בנובמבר 1925. הארכיון ההיסטורי של עיריית תל אביב-יפו (להלן, 'את"א') הועד הפועל (מועצה 2). ישיבת מועצת עיריית תל אביב, 7 בנובמבר 1925. מצוי בתוך: **ידיעות עיריית תל אביב**, 15 בדצמבר 1925, עמ' 20-19.

העלה דיזנגוף את הנושא בשנית. הפעם אישרו חברי הוועד הפועל תקציב של "300 ל"מ בערך בעבור העברת עצמות נורדוי לת"א.³¹ בדבריו במועצת העיר הסביר דיזנגוף מדוע ביקש לטמון את עצמותיו של נורדאו בתל אביב:

כיוון שישנן בתל אביב שתי שכונות: נורדיה ותל-נורדוי, הנושאות את שמו של נורדוי, החליט הוועד הפועל להעביר את גוויית המנהיג המנוח לתל אביב. באתי בדברים עם הגב' נורדוי ועם בתה הגב' מקסה נורדוי וקבלתי את הסכמתן להעברת עצמותיו הנה. הוועד הפועל החליט להקציב לשם הוצאת הדבר לפועל סך 300-400 לירות מצריות ומציע למועצה לקבל את ההצעה ביחד עם התקציב הדרוש לזה, באופן שהוועד הפועל יוכל לגשם את הדבר בזמן הקרוב ביותר.³²

ההצעה התקבלה פה אחד על ידי כל חברי המועצה, בהם גם אחד העם. נושא מיקום חלקת הקבר לא עלה לדיון ולכן היה ברור כי הכוונה הייתה לקבור את נורדאו בבית הקברות העירוני ברחוב טרומפלדור.³³ בבית קברות זה, שנפתח ב-1902 לקבורת חללי מגפת החולירע היהודים ביפו, נקברו גם ב-1921 ברנר וחבריו שנרצחו בידי ערבים במאורעות תרפ"א.³⁴ ידיעה קצרה בעיתון הרביזיוניסטי **הצפון** מלמדת כי הייתה הצעה לקבור את נורדאו "בקבר מיוחד" בשדרות רוטשילד.³⁵ להצעה זו התנגד הרופא הממשלתי ד"ר אופלטקה: לטענתו, כפי שהרצל נקבר בבית הקברות בווינה, כך צריך היה נורדאו להיקבר בבית הקברות של תל אביב. אין לידיעה קצרה זו אישור ממקורות אחרים, ולא ברור מי קידם הצעה זו ומדוע.

בישיבת הוועד הפועל של עיריית תל אביב ב-10 בנובמבר 1925, שבה אושר התקציב להעלאת עצמות נורדאו, הצהיר דיזנגוף כי "מכיוון שאנו עומדים בפרק העברת עצמות מנהיגים לת"א, ישנה הצעה גם בדבר העברת עצמות יחיאל צ'לנוב. יש חושבים אמנם שמשפחתו לא תסכים להעברתן לאיזה מקום מלבד חיפה אולם חובתנו היא בכ"ז [בכל זאת] לפנות אליהן ולהציע זאת."³⁶ הוועד הפועל העניק לדיזנגוף הרשאה לפנות למשפחה.³⁷ פרנסי תל אביב ביקשו לקדם את תנופת התפתחות העיר בשנות הגאות של העלייה הרביעית. דיזנגוף, שהיה עסוק בקידום תל

31 ישיבת ועד הפועל של עיריית תל אביב, 10 בנובמבר 1925, אעת"א הוועד הפועל (מועצה 2).

32 **ידיעות עיריית תל אביב**, תרפ"ה-תרפ"ו, שנה ח', גיליון 4, עמ' 11.

33 שם. ישיבת ועד הפועל של עיריית תל אביב, 3 בנובמבר 1925, אעת"א הוועד הפועל (מועצה 2). ישיבת מועצת עיריית תל אביב, 25 בנובמבר 1925, מצוי בתוך: **ידיעות עיריית תל אביב**, 1 בינואר 1925, עמ' 11. **דאר היום**, 26 בנובמבר 1925, **הארץ**, 26 בנובמבר 1925, **דבר**, 26 בנובמבר 1925. *The Palestine Bulletin*, 26.11.1925.

34 צ' קרול וצ' לינמן, 'פתיחה', **ספר בית הקברות הישן בתל אביב**, תל אביב ת"ש xix-vii; מ' עזריהו, **מקום לזיכרון: לתולדות כינונו של פנתיאון לאומי בבית העלמין הישן בתל אביב בתקופת הישוב**, חיפה 2015. B.E. Mann, *A Place in History: Modernism, Tel Aviv, and the Creation of Jewish Urban Space*, Stanford Ca. 2006, pp. 26-71.

35 **הצפון**, 23 באפריל 1926, עמ' 1.

36 ישיבת הוועד הפועל של עיריית תל אביב, 10 בנובמבר 1925, אעת"א.

37 שם, שם.

אביב, היה מודע לדיונים שהתקיימו בהסתדרות הציונית העולמית בנוגע לקבורתו מחדש של הרצל בארץ ישראל. מנקודת מבטו של דיזנגוף הייתה העלאת עצמותיהם של מנהיגים ציוניים לתל אביב מהלך מיתוגי, שבכוונו להעלות את קרנה של העיר העברית הראשונה. לדידו, לפיתוח תל אביב באותן השנים היה מקום מרכזי בבניין האומה העברית בארץ ישראל. הצלחת יוזמה זו אמורה הייתה לקבע את מעמדה של תל אביב, שנודעה בכינוי "העיר העברית הראשונה", כמרכזו של היישוב הציוני בארץ-ישראל. יש לשים לך, שנורדאו לא נכלל ברשימת האישים שאת עצמותיהם ביקשו ראשי ההסתדרות הציונית העולמית להעלות לארץ ישראל בסתיו 1925, ולכן יוזמתו של דיזנגוף לא הייתה אמורה להתנגש בסדר היום של ההסתדרות הציונית העולמית.

בביוגרפיה שחיברו אשתו ובתו של מקס נורדאו, הן ביססו את הסכמתן להעלות את עצמות נורדאו לקבורה בתל אביב על רצונו של המנהיג הציוני להשתקע בעיר העברית הראשונה במשך חודשי החורף לצד השהות בפריז בקיץ. על פי הביוגרפיה, נורדאו תכנן להגר לארץ ישראל בראשית 1921, לאחר ביקור עבודה ומסע הרצאות בצפון אמריקה מטעם ההנהלה הציונית בלונדון והפדרציות הציוניות המקומיות. אלא שבשל מצב בריאותו הרופף, אסרו עליו רופאיו לנסוע מעבר לים. מה שמשך את נורדאו לתל אביב היה מפעל הקמתה של עיר יהודית חדשה במסגרת מהלך התחייה הלאומית בארץ האבות. על פי עדותה של בתו, מקסה נורדאו,

המקום שנבחר בשביל חיינו החדשים הייתה תל אביב... תל אביב הייתה למקס נורדאו הסמל של החיים העירוניים העתידים בארץ החדשה – ישנה. יכול היה להעדיף את ירושלים הכירה, או את חיפה, שהרצל נטה לה חיבה יתירה, אבל הוא נמשך אל תל אביב, כי בעיניו הייתה זו היצירה השלמה של ההעזה המרחיקת-ראות, יצירה שגם בהגשמתה וגם בעקרונותיה היסודיים היה במקצת מייציקת דפוסים חדשים וממסורת חדשה. בלא ניתוק החושים המקשרים את הגזע שלנו עם העבר, הרי פירושה (של תל אביב) היה יצירת יש-מאין [...].³⁸

על פי מקסה נורדאו, אביה הכיר את מאיר דיזנגוף, ו"מחבב היה את האיש, בעל המרץ הבלתי נכנע והאמונה הבלתי נרתעת".³⁹ בהינתן יחסו זה של נורדאו לתל אביב ולעומד בראשה, הייתה הצעתו של דיזנגוף להעביר את עצמותיו לתל אביב, מבחינתן של אלמנתו ובתו של מקס נורדאו, בגדר הצעה שלא היה מקום לסרב לה.

המשתתפים באזכרת יום השנה (היארצייט) למותו של נורדאו, שהתקיימה בבית הקברות מונפרנס (Montparnasse) ב-24 בינואר 1926, ידעו כי זו האזכרה האחרונה שתיערך בפריז מול קברו של נורדאו. דוד יעקובסון, יושב ראש "חברת ידידי נורדאו" ומרמורק, נטלו על עצמם את ארגון

38 מ' נורדאו, 'מקס נורדאו ותל אביב (מזכרונות על אבי)', 'ידיעות ציריית תל אביב', 15 בדצמבר 1949, עמ' 9.

האירוע. בשלהי מרץ כבר עשו בני המשפחה ומקורביה הכנות ממשיות להעברת שרידי נורדאו לארץ ישראל.⁴⁰

באחד באפריל כתב ישראל זנגוויל לאנה נורדאו מכתב ובו הודה לה על מסירת המידע על אודות הכבוד שעמדו להעניק לידידו המנוח, כהגדרת זנגוויל "האיש הגדול", מקס נורדאו. נראה שזמן מה לפני האחד באפריל, המשפחה או גורם מטעמה, דאגו לעדכן את מייסד התנועה הטריטוריאלית היהודית על המאורע המתקרב.⁴¹ יש להניח כי מנהיגים ציוניים אחרים ידעו על התכנית. בערב פסח ה-29 במרץ 1926, הגיע נשיא ההסתדרות הציונית העולמית, חיים ויצמן, לביקור בארץ ישראל. את החג הראשון עשה בחוג המשפחה בתל אביב. ב-30 במרץ, הופיעו במהדורת הבוקר של הפלשתיין ביולטין (*The Palestine Bulletin*) שתי ידיעות ממקורות בפרזי ובתל אביב, שבהן נמסר לציבור לראשונה כי עצמות נורדאו יועלו בשלהי אפריל לארץ ישראל בליווי בני המשפחה.⁴²

פרדריק הרמן קיש, מנהל המחלקה הפוליטית בהנהלה הציונית בארץ ישראל, היה מופתע מכך שלא התייעצו אתו בנושא.⁴³ ב-31 במרץ 1926, ביום שהתפרסמו הידיעות בפלשתיין ביולטין, עלה הנושא גם בשיבת הוועד הפועל של עיריית תל אביב. נציגי הציבור בעיר החליטו כי דוד בלון-בלומנפלד, איש סיעת הפועלים שהחליף בינתיים את דיזנגוף כראש העיר, ידון בעניין עם חיים ויצמן. ימים מספר לאחר מכן, ב-8 באפריל 1926, הועלה העניין על סדר היום של ישיבת הנהלת ההסתדרות הציונית בארץ ישראל. וייצמן, שנכח בדיון, טען כי המשא והמתן בדבר העלאת עצמות נורדאו לארץ ישראל התנהל בין עיריית תל אביב לבין משפחת נורדאו בלבד. לדודו, ההימנעות מהתייעצות עם ההנהלה הציונית הייתה "מעשה לא נכון לגמרי".⁴⁴

ג'ורג' הלפרן, מנהל אוצר התיישבות היהודים וחבר במשלחתו של ויצמן, נזכר כי אחד מחברי ההנהלה הציונית בלונדון נשאל על עמדת ההנהלה בנושא. אותו חבר הנהלה, שאת שמו הלפרן לא הזכיר, טען כי ההנהלה לא תתערב בהחלטות שקיבלה הגברת נורדאו. הוחלט "להודיע לעיריית

40 מזכיר חברת ידידי נורדאו ומרמורק לאנה ומקסה נורדאו, 17 בינואר 1926, אצ"מ A119/282. (צרפתית) חברה למשלוח ימי לפלסטיין לוויה, 25 במרץ 1926, אצ"מ A119/282. (צרפתית) נציג פלשתיין לוויה לא נורדאו, 1 באפריל 1926, אצ"מ A119/282. (צרפתית)

41 Israel Zangwill to Anna Nordau, 1.4.1926, CZA A119/282. המכתב אל זנגוויל לא נמצא.

42 העולם, 26 במרץ 1926. דבר, 29 במרץ 1926. דאר היום, 31 במרץ 1926. F.H. 31.3.1926. *The Palestine Bulletin*, Kisch, *Palestine Diary*, pp. 236-237.

43 Jacobus Henricus Kann to Frederick Herman Kisch, 1.4.1926. CZA S25/670/11. נראה כי ההערה נכתבה בידי קיש. הפנייה אל המשפחה לא נמצאה.

44 ישיבת ההנהלה הציונית בארץ ישראל, 8 באפריל 1926, עמ' 1961. אצ"מ S100/6b. ישיבת הוועד הפועל: מפתח סידורי, עמ' 7, 59. אעת"א 19-2-2. פרוטוקול הישיבה לא נמצא, אלא רשימת נושאי הדיון בלבד.

תל אביב כי ההנהלה הציונית אינה חושבת את הזמן הנוכחי למתאים למאורע זה והיא מבקשת לדחות את ההעברה לזמן אחר".⁴⁵

נראה כי עם אשור יוזמת דיזנוגף בידי המוסדות הנבחרים של תל אביב, המשפחה ומקורביה, החלה יוזמה פעילה ומהירה לשם הגשמת רעיון העלאת עצמות נורדאו. מנהיגי התנועה הציונית העולמית לא שותפו בתכנון טקסי האזכרה והקבורה, אשר קרמו עור וגידים באותם חודשים. אך ב-16 באפריל, כשהתכנסה ההנהלה הציונית בלונדון, נראה כי הנוכחים בדיון כבר השלימו עם עצם העלאת עצמות נורדאו לארץ ישראל. בשבוע השלישי של אפריל ניסו ראשי ההסתדרות הציונית באירופה לדלות מידע על אודות טקסי ההלוויה באירופה ולפעול בהתאם. במברקים לנשיאות הוועד הפועל הציוני בפרזיז ולפרדציה הציונית בצרפת ביקשה ההנהלה הציונית לדווח על אודות הטקסים המתוכננים. הטקס הפומבי בפרזיז נועד להתקיים ביום שישי, ה-23 באפריל, באולם הנכנסים בתחנת הרכבת ליון בשעה שתיים עשרה בדיוק. ראוי לציין, כי אף לא נציג אחד מטעם ההסתדרות הציונית העולמית בלונדון או בארץ ישראל לא היה ברשימת הנואמים. אולם, להערכת סניף ההסתדרות הציונית בצרפת קרוב לאלף אנשים ישתתפו באירוע תחת ה"מטריה" הציונית.⁴⁶

במקביל לידיעות שזרמו מצרפת, העלה נשיא הוועד הפועל הציוני, אריה ליב (ליאו) מוצקין, ששהה בברלין באותה עת, רעיון אחר. במכתב אל אריה ליב (ליאו) לויטרבך, מנהל מחלקת הארגון בהנהלה הציונית בלונדון, דיווח מוצקין כי ב-27 באפריל 1926 יועברו שרידיו של נורדאו לתל אביב. הוא הציע שההנהלה הציונית תשלח נציגים מטעמה לטקס במרסיי. מוצקין גרס, כי על ההנהלה בלונדון לדאוג שהדגל הציוני יונף בחצי התורן בעת היציאה ממל מרסיי ובכניסה לנמל באגן הים התיכון, שבו תעגון הספינה שתישא את ארונו של נורדאו. הוא חשש כי המשפחה לא תעדיך את ההנהלה הציונית בזמן בפרטי הטקסים. הנשיאות הביעה את דעתה כי יש למנוע מצב שבו תפעל ההנהלה הציונית בתגובה ל"נסיבות חיצוניות".⁴⁷ הטענה הייתה כי ההנהלה היא

45 שם, שם. ישיבת הוועד הפועל: מפתח סידורי, עמ' 60. אעת"א 19-2-2, דאר היום, 19 באפריל 1926.

46 Minutes of the 12th Meeting of the Executive, 16.4.1926, p. 4. CZA S25/657. דאר היום, 20 באפריל 1926. The Palestine Bulletin, 21.4.1926. מזכיר נשיאות וועד הפועל הציוני בפרזיז אל ההנהלה הציונית בלונדון, 20 באפריל 1926, אצ"מ Z4/108/43. (צרפתית) דלישראל (DELISRAEL) אל ההנהלה הציונית בלונדון, 20 באפריל 1926, אצ"מ Z4/108/43. (צרפתית) המברק מההנהלה הציונית בלונדון לא נמצא. קול קורא מאת המחלקה הארגונית של הפרדציה הציונית בצרפת, 20 באפריל 1926, אצ"מ Z4/108/43. (צרפתית) הפרדציה הציונית בצרפת אל המזכירות הכללית של ההנהלה הציונית העולמית בלונדון, 29 באפריל 1926, אצ"מ Z4/108/43. (צרפתית) המחלקה הארגונית של ההנהלה הציונית העולמית בלונדון אל הפרדציה הציונית בצרפת, 22 באפריל 1926, אצ"מ Z4/108/43. (צרפתית)

47 ליאו מוצקין אל אריה לייב לויטרבך, 20 באפריל 1926, אצ"מ Z4/108/43. (גרמנית)

שצריכה "לשמור על המסורת של העבר הציוני הגדול".⁴⁸ ב-21 באפריל הועברו לנציגי ההנהלה בפריז פרטים על אודות הטקס אשר עמד להתקיים בעיר יומיים מאוחר יותר.⁴⁹

ב-23 באפריל 1926 עזב חיים ויצמן את ירושלים בדרכו ללונדון. הרכבת חצתה את הגבול ברפיח והמשיכה לתחנת המעבר בקנטרה על גדות תעלת סואץ. עוד באותו הלילה הגיעו ויצמן ובני משפחתו לקהיר. זאת פחות משבועיים לפני שעצמות נורדאו עתידות היו להיות מועברות לתל אביב בכיוון ההפוך דרך תחנת גבול זו. במקביל, הגיע נחום סוקולוב ב-26 באפריל 1926 לקייפטאון, כדי להשתתף בוועידה הארצית העשירית של התנועה הציונית באפריקה הדרומית ולפתוח את אירועי 'חודש ההסתדרות הציונית' בדרום היבשת. בתום ביקורו בדרום אפריקה ובארצות השכנות הפליג ביולי לארץ ישראל.⁵⁰ נראה כי, בשלב זה מנהיגי ההסתדרות הציונית העולמית השלימו למעשה עם כך שטקסי האזכרה והקבורה של נורדאו יעוצבו בראש ובראשונה בידי המשפחה ועיריית תל אביב וכי להסתדרות הציונית נועד תפקיד משני בלבד, שבעיקרו של דבר התמצה באפשרות לכרך על המוגמר.

מסע ההלוויה: מפריז לתל אביב

בשלהי אפריל 1926 הוצא ארונו של מקס נורדאו מהמקום שבו נטמן בחלקה היהודית בבית הקברות מונפרנס בפריז יותר משלוש שנים קודם לכן. האירוע היה פרטי והוא נערך בנוכחות משפחה וחברים בלבד. בצהרי ה-23 באפריל 1926 התקיים בתחנת הרכבת ליון בפריז הראשון מבין טקסי האזכרה הפומביים. ארגון הטקס הופקד בידי 'חברת ידידי נורדאו ומרמורק'.⁵¹ על עמודי התחנה הונפו דגלים ציוניים במחצית התורן.⁵² ברציף התחנה הצטופפו כמה אלפי אנשים שבאו להיפרד מהמנהיג הציוני בדרכו לארץ ישראל.

48 שם, שם.

49 ראו למשל, א"ל לויטרכך אל ל' מוצקין, 22 באפריל 1926, אצ"מ Z4/108/43. (גרמנית) ממחלקת הארגון בהנהלה הציונית בלונדון, 22.4.1926, אצ"מ Z4/108/43. (גרמנית) On behalf of the Zionist Executive, London to Anna Nordau, 21.4.1926, CZA Z4/108/43. Organisation Department, London to Joseph Cowen, 21.4.1926, CZA Z4/108/43.

50 ראו למשל, דבר, 16 באפריל 1926. F.H. Kisch to Kantara, no date, CZA S25/746. F.H. Kisch to Blum Hotel. 1926. Cairo, Telegraph Without a date, CZA S25/746. *The Palestine Bulletin*, 25.4.1926. *The Zionist Record*, 30.4.1926, 9.7.1926. G. Shimoni, ראו למשל, 1926 על ביקור סוקולוב באפריקה הדרומית ב-1926, ראו למשל, *Jews and Zionism*, pp. 49-50, 366n.

51 הזמנות לטקס הפרידה מעצמות נורדאו מ'חברת ידידי נורדאו ומרמורק' בחתימת ידו של דוד יעקבסון, ללא תאריך, אצ"מ Z4/108/43, A119/280. (צרפתית ויידיש); מזכיר נשיאות הוועד הפועל הציוני בפריז אל ההנהלה הציונית בלונדון, 20 באפריל 1926, אצ"מ Z4/108/43. (צרפתית).

52 דאר היום, 25 באפריל 1926, עמ' 4.

בטקס נשאו חמישה עשר נכבדים דברים על פועלו של נורדאו למען הציונות והאנושות בכלל.⁵³ בין הנואמים היו הרב חיים סטורזה מבולוניה, הפילוסוף הצרפתי-יהודי ויקטור באש, המשורר הצרפתי יהודי אנדרה שפייר וויקטור יעקובסון, שייצג את האגודות היהודיות והציוניות בפריז. הלל זלטופולסקי, חבר לשעבר בוועד הפועל הציוני, הספיד את נורדאו בעברית. לאחר ההספדים נאמרו תפילות. את ההנהלה הציונית ייצגו ויקטור יעקובסון וג'וזף קאהן, שגם פרש דגל ציוני על הארון, שנועד לעטוף אותו עד הגיעו לארץ ישראל.⁵⁴ לאחר תום הטקס הועמס הארון על קרון רכבת שהוכן במיוחד לצורך זה. היעד היה עיר הנמל מרסיי, שם הועלה הארון על אנייה שהפליגה לאלכסנדריה, מצרים.

ביום ראשון ה-2 במאי 1926 עגנה אניית המשא למרטין באלכסנדריה. נכבדי הקהילה היהודית במצרים, ההנהלה הציונית בארץ ישראל, נציגי עיריית תל אביב וקהל רב קיבלו את פני הארון ואת פניהן של אנה ומקסה נורדאו. תלמידי בתי הספר העבריים ומוריהם ומשמר כבוד מצרי נכחו במקום. בטקס, שנערך ברציפי הנמל, הספידו את נורדאו פליקס גרין, נשיא הפדרציה הציונית באלכסנדריה והברון פליכס די מנשה, נשיא הקהילה היהודית. לאחר מכן הועבר הארון, בלווי משמר כבוד מצרי, לתחנת הרכבת בקנטרה ומשם לתל אביב דרך התחנה בלוד.⁵⁵ ב-27 באפריל 1926 ביקשה ההנהלה הציונית בארץ ישראל ממנהל מחלקת הבריאות של ממשלת המנדט לאשר את העברת ארונו של נורדאו ליפו דרך תחנת המעבר בקנטרה. על פי לוח הזמנים, הארון עתיד היה להגיע לנמל אלכסנדריה ב-2 במאי, והרכבת המיוחדת תגיע ליפו ב-4 בחודש. בשלהי אפריל יצאו לטקס באלכסנדריה חיים בוגרשוב, כנציג המורים ועיריית תל אביב, וחיים קלוורסקי מטעם ההנהלה הציונית בארץ ישראל.⁵⁶

53 **דאר היום**, 25 באפריל 1926, **הארץ**, 25 באפריל 1926, 6 במאי 1926, **דבר**, 25 באפריל 1926, **העולם**, 7 במאי 1926. *The Jewish Chronicle*, 23.4.1926, 30.4.1926. *The Palestine Bulletin*, 25.4.1926.

54 **דאר היום**, 20 באפריל 1926, עמ' 4; 25 באפריל 1926, עמ' 4.

55 **דאר היום**, 25 באפריל – 5 במאי 1926, **הארץ**, 25 באפריל – 6 במאי 1926, **דבר**, 25 באפריל 1926, **העולם**, 7 במאי 1926. *The Jewish Chronicle*, 23.4.1926–14.5.1926. *The Palestine Bulletin*, 25.4.1926. A. and M. Nordau, *Max Nordau*, pp. 302-305. 'תוכנית פגישת ארון עצמות המנוח מקס נורדאו לקבורה בתל אביב: נערכה על ידי עיריית תל אביב', ללא תאריך, אצ"מ S25/670/11. פרדריק הרמן קיש אל פליקס גרין, 21 במאי 1926, אצ"מ S25/670/11 (צרפתית). פ"ה קיש אל פליקס די מנשה, 21 במאי 1926, אצ"מ S25/60/11 (צרפתית).

56 י', 'מיום ליום: ארונו של מכס נורדאו לא', **דאר היום**, 21 באפריל 1926, עמ' 2. 'מברקים: העברת עצמותיו של נורדאו לא', **דאר היום**, 25 באפריל 1926, עמ' 4. 'עצמות נורדאו לא', **הארץ**, 25 באפריל 1926, עמ' 1. 'טלגרמות מיוחדות ל"דבר": עצמות נורדאו לא', **דבר**, 25 באפריל 1926, עמ' 1. 'בתל אביב וביפו: להעברת עצמות מכס נורדאו', **הארץ**, 26 באפריל 1926, עמ' 4. 'ידיעות ע"י הטלפון: ירושלים, להעברת עצמות נורדאו', **הארץ**, 29 באפריל 1926, עמ' 4. 'תל אביב: לקראת עצמות נורדאו', **דבר**, 29 באפריל 1926, עמ' 1. 'ידיעות אחרונות: לקראת ארונו של הד"ר מקס נורדאו ז"ל', **דאר היום**, 30 באפריל 1926, עמ' 4. אצ"מ, 'אזכרת נורדאו בפריז', **הארץ**, 6 במאי 1926, עמ' 2. 'כתנועה הציונית: עצמות נורדאו לא', **העולם**, 7 במאי 1926, עמ' 375-376. *The Jewish Chronicle*, 'Jewish National Activities', 23.4.1926, p. 21. 'Max Nordau's Body: Transference to Palestine', *Daily Telegraph*, 24.4.1926 CZA Z4/20528; 'Impressive Ceremony When Nordau's Remains Left Paris', *The Palestine Bulletin*, 25.4.1926, p. 1. 'Dr. Nordau's Remains: Removed to Palestine', *The*

מסע ההלוויה היה הפגנה ציונית. המסר היה ברור גם לראשי המפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית (פק"פ). ביום שקדם למסע ההלוויה בתל אביב פרסמה המפלגה הקומוניסטית מנשר, שתקף את מארגני מפעל העלאת שרידיהם של מנהיגים ציונים לארץ ישראל. הטענה הייתה שדווקא בשעה שהיהודים בפלשתינה-א"י מתקשים להתקיים על בסיס יומיומי, מבוזזים המנהיגים הציונים כסף רב על תהלוכות מנופחות וחסרות תוכן, כמו למשל גם טקס פתיחת האוניברסיטה העברית בירושלים. על פי המנשר, תהלוכות אלו נועדו לשלהב את הגושות הלאומיים ועתירות להשפיע לרעה על מרקם היחסים שבין היהודים לאוכלוסייה המקומית בארץ ישראל. מחברי המנשר קבלו על השימוש שעושים, לדעתם, מנהיגי המפעל הציוני במתים לשם המשך השליטה הבלתי הוגנת באוכלוסייה היהודית בארץ ישראל. מבחינת מחברי המנשר, את המתים יש להשאיר במנוחה באתר הקבורה המקורי שלהם.⁵⁷ התנגדותם הברורה של הקומוניסטים העידה על חשיבות קבורתו מחדש של נורדאו בתל אביב כהצהרה ציונית.

מודעה עירונית על מסע ההלוויה של מקס נורדאו בתל אביב, 1926, הארכיון ההיסטורי של עיריית תל אביב-יפו

Jewish Chronicle, 30.4.1926, p. 23. Secretary of Palestine Zionist Executive to Director of Jerusalem Health Department, 27.4.1926. CZA S25/670/11. Director of Department of Health, Jerusalem to S.M.O. Railroad, Quarantine and Haifa, Haifa, 27.4.1926. CZA S25/670/11. Secretary, Palestine Zionist Executive to Director Dept. of Health, Jerusalem, 28.4.1926. CZA S25/670/11. A. and M. Nordau, Max Nordau, p. 302.

57 מנשר של הפק"פ, 3 במאי 1926, ארכיון תנועת העבודה על שם פנחס לבון, תל אביב (להלן, "אמ"ל) IV-425-7 (יידיש). על הגישה הציונית המנוגדת: י', 'מיום ליום: ארגון של מרס נורדאוי לא', דאר היום, 21 באפריל 1926, עמ' 2.

מסע ההלוויה בעיר העברית הראשונה תוכנן על ידי נציגי עיריית תל אביב. בסדרה של מודעות עירוניות והוראות משטרה מסרה העירייה לציבור את פרטי ההלוויה המתוכננים ליום שלישי, ה-4 במאי 1926, כ' באייר התרפ"ו. מארגני ההלוויה הודיעו כי בתי הספר בעיר יהיו סגורים ביום ההלוויה. כמו כן, ייאסר על בעלי עסקים בעיר לעסוק במסחר החל בשעה 12:00 בצהריים ועד סיום מסע ההלוויה. בנוסף, ייסגרו גם הבנקים וכל המוסדות הציוניים.⁵⁸ כאות לחשיבות החינוכית שיוחסה למסע ההלוויה חילקה העירייה לתלמידי בתי הספר בעיר חוברת שהציגה את מסכת חייו של המנהיג הציוני ואת חשיבותו להתפתחות הרעיון הציוני. הסתדרות המכבי הפיצה את נוסח אחד מנאומיו של נורדאו, "על יהדות השירים".

לפי התכנון, עמד מסע ההלוויה לעבור בצירים המרכזיים של העיר, שחלקם עדיין לא היו סלולים. ולעצור באתרים בעלי מעמד סמלי בעיר: בית הכנסת המרכזי ברחוב אלנבי, הבנוי למחצה, ביטא את הקשר של תל אביב למסורת היהודית; רחבת בניין העירייה ברחוב ביאליק סימלה את העצמאות הפוליטית של העיר, ובית העם, אשר נוסד ב-1925, וסימל את הקהילה ואת התרבות העירונית שהתפתחה באמצע שנות ה-20 בתל אביב.⁵⁹

בבוקר ה-4 במאי 1926 החלו המוזמנים לנהור לתחנת הרכבת של תל אביב, לשם הגיעה ב-07:15 הרכבת שנשאה את ארונו של נורדאו. ב-07:30 החל מסע ההלוויה.⁶⁰ בחזית מסע ההלוויה היו שוטרים רכובים של משטרת תל אביב וחברים בפלוגת רוכבי האופניים של "מכבי" שצעדו לצד אופניהם. קבוצת חברים וחברות של אגודת מכבי נשאו כתובת אבל של הוועד הפועל הציוני: "לשר וגדול, הקברניט הציוני, דר' מקס נורדוי, להאספו את אבותיו בארץ ישראל". הארון הובל על משאית שחורה פתוחה, שלצידה צעדו בנות המשפחה והקרובים ומשמר כבוד של נציגי מוסדות וארגונים. מאחורי הארון צעדו המוזמנים, פלוגות צופים ומכבים עם דגליהם, ומספר רב של אזרחים מן השורה. לצד מסלול ההלוויה, על המדרכות ועל הגגות, ניצבו אלפי תושבים שביקשו להביע כבוד אחרון למנהיג הציוני המובא למקום מנוחתו האחרונה. רבים מהם ענדו סרטים שהפיצה הקק"ל עם תמונת נורדאו.

התהלוכה התקדמה לכיוון בניין העירייה. סמוך לבית הכנסת ברחוב אלנבי עצרה התהלוכה וחזן מבית הכנסת הגדול בתל אביב אמר את תפילת אל מלא רחמים. משם התקדם מסע ההלוויה לעבר

58 ראו למשל, 'עיריית תל אביב: מודעה עירונית מס' 8, 19 באפריל 1926. בתוך: **ידיעות עיריית תל אביב**, 2 במאי 1926, עמ' 19. אעת"א ג'-121. 3. 'עיריית תל אביב: מודעה עירונית מס' 10, 2 במאי 1926, בתוך: **ידיעות עיריית תל אביב**, 2 במאי 1926, עמ' 12. **הארץ**, 29 באפריל – 6 במאי 1926. **דבר היום**, 30 באפריל – 5 במאי 1926, **דבר**, 2 במאי – 6 במאי 1926. **העולם**, 21 במאי 1926. 4.5.1926. *The Palestine Bulletin*, 30.4.1926. **לזכר העברת עצמות מנהיגנו הגדול ד"ר מכס נורדוי ז"ל לתל אביב**, תל אביב 1926.

59 ע"מ מריל, 'בית הכנסת הגדול בתל אביב ותרומתו של אלכס ברוולד להקמתו', **קתדרה**, 57, 1990, עמ' 105-119.

60 **דבר**, 5 באפריל 1926, עמ' 1. על מסע ההלוויה ראו: **הוספה להארץ**, 4 במאי 1926, **דבר**, 4 במאי – 11 במאי 1926, **דבר היום**, 5 במאי 1926. **הארץ**, 5 במאי-11 במאי 1926, **העולם**, 21 במאי 1926.

מסע ההלוויה של מקס נורדאו בתל אביב, 1926, אוסף חיים כנעני, קיבוץ שמיר

רחוב ביאליק. מול בניין העירייה שבקצה הרחוב הועבר הארון לבימת אבל מיוחדת ולצידו ניצב משמר כבוד של חברי תנועת המכבי. בית העירייה עוטר בדגלים שחורים ותמונתו של נורדאו הוצגה בחזית המבנה. המוזמנים, נציגי מוסדות וארגונים וההמונים עברו על פני הארון. דוד בלוך-בלומנפלד, ראש עיריית תל אביב מטעם סיעת הפועלים, שהתמנה לתפקיד ראש העירייה לאחר התפטרותו של דיזנגוף עקב המשבר הכלכלי הקשה בעיר, הספיד את נורדאו:

זכות היא לעיר תל אביב שנמלא רצונה וזכתה לאסוף בתוכה למנוחת עולמים את הלוחם-חולם הגדול. קברו מוסיף לתל אביב מרכז-אור למרץ הציוני לקראת מפעלי בנין חדשים על יסודות של שוויון פוליטי וכלכלי, שלום ואחוזה בין-לאומית, על ידי התלכדות יצירה של כל כוחות האומה.⁶¹

הקולונל קיש נשא נאום הספד קצר בשם ההנהלה הציונית בארץ ישראל. מזכיר העירייה נדיבי מנה את שמות הארגונים והמוסדות מכל שדרות היישוב, שנטלו חלק במסע ההלוויה. בלוך-בלומנפלד קרא מברק בחתימתו של ליאו מוצקין, שנשלח מטעם הנשיאות של הוועד הפועל הציוני. הרב הראשי הספרדי של תל אביב, הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל, סיים את דברי ההספד שלו בתפילת אל מלא רחמים ובאמירת קדיש.

61 'הלוויות עצמות נורדוי', דבר, 5 באפריל 1926, עמ' 1.

עם סיום נאומי ההספד בעירייה, התקדמה התהלוכה לאיטה דרך הרחובות פינסקר ובוגרשוב (הרחוב נקרא על שמו של איש החינוך וחבר מועצת העירייה עוד בחייו) ושכונת נורדיה לבית העם, שם הספידו את נורדאו מנחם אוסישקין, נשיא הקק"ל, ומשה גליקסון, עורך הארץ, בשם הוועד הלאומי והסתדרות הסופרים. משם המשיך מסע ההלוויה לבית הקברות ברחוב טרומפלדור. בסמוך לקבר נאם בן ציון מוסינזון, מנהל גימנסיה הרצליה, בשם ההסתדרות הציונית. מקסה נורדאו קראה נאום קצר בעברית מדף הכתוב באותיות לטיניות. לדבריה, אביה ממשיך לחיות בלב הקהל והנוער העברי. בהתייחסות לתל אביב היא קבעה: "היצירה האנושית ההולכת ונעשית כאן מוכיחה כי אמנם צדקו האידיאלים של אבי".⁶² מאיר דיזנגוף, "מחולל הרעיון של הבאת נורדאו לארץ ישראל", לא מילא תפקיד רשמי בעירייה בעת שנערך מסע ההלוויה, אך היה אורח כבוד בטקס האשכבה. בדברי הפרידה מנורדאו, שנשא על הקבר הפתוח, הוא ציין כי מסע ההלוויה בתל אביב היה "מאורע דורי אשר לא ישכח".⁶³ לפני שנסתם הגולל נשא החזן אמירה את תפילת אל מלא רחמים ואמר קדיש.⁶⁴

מקסה נורדאו נושאת דברים בבית הקברות הישן בתל אביב, 1926

בערכו של ה-5 במאי 1926, היום בו נטמן ארונו של נורדאו בבית הקברות בתל אביב, ביצעה המקהלה והתזמורת של האופרה הארץ-ישראלית את הרקוויאם של מוצרט במגרש בית העם בתל

62 שם, שם.

63 דאר היום, 5 במאי 1926, עמ' 2.

64 שם, שם.

אביב.⁶⁵ **הארץ** העריך שכאלפיים איש האזינו ליצירה. ב-9 במאי 1926 החל ראינוע ציון בירושלים להקרין במשך שבוע שלם סרט ובו קטעים מתהלכות האבל בתל אביב. הסרט צולם ונערך בידי הבמאי, איש ירושלים, יעקב בן דוב.⁶⁶

אנה ומקסה נורדאו סיירו בשבועות שלאחר טקס ההלוויה ברחבי ארץ ישראל והשתתפו באירועים שארגנו לכבודן המפלגות והארגונים השונים ביישוב.⁶⁷ בנוסף לביקורים בתל אביב, ירושלים וחיפה, הן סיירו בעמק יזרעאל ובמושבות ראשון לציון ופתח תקווה. האורחות התקבלו בכבוד רב, כיאה לאלמנתו ולבתו של מי שהיה בין האבות המייסדים של הציונות המדינית. במכתב ששלחה אנה נורדאו לויצמן לאחר ההלוויה היא כתבה כי טקס ההלוויה "יישאר לנו זיכרון בלתי נשכח".⁶⁸ במכתב התודה ששלחו לראשי עיריית תל אביב כתבו: "הואל נא, אדוני הנשיא, להיות לנו לפה לפני כל אלה שנשאו דברים בשעת טקס הקבורה המלכותי שהעיר תל אביב סדרה לכבוד מקס נורדאו [...]".⁶⁹ דוד בלוך קרא את המכתב בישיבת מועצת העירייה נערכה ב-16 במאי 1926.

מסע ההלוויה בתל אביב היה אירוע של עיריית תל אביב ושל משפחת נורדאו. נוכחות ההסתדרות הציונית העולמית באירוע הוגבלה למברקי ברכה, שקראו נציגי הארגון שנורדאו נמנה עם מייסדיו הבולטים. ויצמן וסוקולוב בלטו בהיעדרם. למרות מלות ההספד, שנקראו על ידי מי שייצגו את ההסתדרות הציונית, טקס האשכבה לנורדאו הוקדש ליריב רעיוני של מנהיגי התנועה הציונית שלא חסך את ביקורתו על מדיניותם. יש לזכור כי קבורתו מחדש של נורדאו בתל אביב לא הייתה מיזם של ההסתדרות הציונית ומוסדותיה השונים. למעט מלים רוויות פאתוס שנאמרו על ידי נציגי הממסד הציוני והנהגתו בארץ-ישראל, התנועה הציונית לא יזמה את העלאת עצמותיו של נורדאו לארץ-ישראל ולא היה לה כל חלק בהפקת האירועים שליוו את מסע הארון לתל אביב.

ניכר כי היחס של מנהיגי ההסתדרות הציונית העולמית כלפי מפעל קבורתו מחדש של נורדאו בתל אביב השתנה לאחר שהארון נטמן בבית הקברות העירוני ברחוב טרומפלדור. כי בדומה לפרנסי תל אביב, ביקשו מנהיגי התנועה הציונית להדגיש את מסר האחדות הציונית. כמה ימים לאחר הטקס בעיר העברית הראשונה, שלח הקולונל קיש מכתב הוקרה לעיריית תל אביב. בשם

65 דבר, 5 במאי 1926.

66 דא היום, 9 במאי 1926, **הארץ**, 9 במאי 1926. נראה כי הסרט המקורי שצילם וערך בן דוב אבה. שכן, בארכיון הפרטי שלו הסרט מצוי בכמה חלקים. ארכיון הסרטים היהודיים על שם סטיבן שפילברג, הר הצופים-ירושלים VT DA249(3), AGO72, AG37. על יעקב בן דוב ראו למשל, א"ל פלדשטיין, **חלוק, עבודה, מצלמה: הקולנוע הארצישראלי והרעיון הציוני, 1917-1939**, תל אביב 2009, עמ' 29-67.

67 על הסיוור של אנה ומקסה נורדאו: **הארץ**, מאי-יוני 1926. **דבר**, מאי 1926. **דא היום**, מאי-יוני 1926. **העולם**, מאי 1926. *The Palestine Bulletin*, May-June 1926.

68 אנה נורדאו אל חיים וייצמן, 10 במאי 1926, יד חיים וייצמן, גנוך וייצמן, רחובות 1068-12. (צרפית) On behalf of the Zionist Executive, London to A. Nordau, 21.4.1926, CZA Z4/108/43.

69 ידיעות עיריית תל אביב, 15 ביוני 1926, עמ' 3.

ההנהלה הציונית ביקש להודות לפרנסי העיר בעבור היוזמה, התכנון והביצוע המדוקדק של מפעל העלאת הארון.⁷⁰ על רקע הצלחתו של טקס הקבורה בתל אביב, הקדיש עתה קיש מאמצים לרתום את טקסי העלאת העצמות לקבורה בארץ ישראל למפעל 'חודש ההסתדרות הציונית' שהיה אז בעיצומו. החודש הוקדש לפעילות ציונית ענפה ביישוב ובגולה. מברק ברוח זו אכן נשלח לפליקס רוזנבליט (פנחס רוזן), מנהל המחלקה הארגונית של ההנהלה הציונית בלונדון. ההנהלה בלונדון החליטה לאמץ רעיון זה והפיצה מנשר בנושא לכל הפדרציות והפרקציות הציוניות בגולה.⁷¹ נראה כי המניעים לשינוי בגישה של ההסתדרות הציונית העולמית נעוצים ברצונם של ראשי הארגון למנף את הערך התעמולתי, שהיה למפעל העלאת עצמות נורדאו, על רקע המשבר הכלכלי החריף שאיים על המפעל הציוני בשנים אלה.

לקבורתו של נורדאו בתל אביב היה מסר ברור על המקום שתובעת לעצמה העיר העברית הראשונה במפה הציונית של ארץ-ישראל. אנה ומקסה נורדאו ראו בתל אביב סמל ללידה מחדש בארץ האבות. מקסה נורדאו טענה כי "היו מי שהציעו את ירושלים. אבל מקומו לא שם, כי אם בתל אביב".⁷² עבורה, היתרון של תל אביב היה בכך שהייתה "העיר היחידה בעולם שכולה יהודית". המסר שהיה לבחירתה של תל אביב כמקום מנוחתו האחרונה של המנהיג הציוני היה ברור לחלוטין גם לעורכי דאר היום, העיתון העברי שיצא לאור בירושלים. כחודשיים לאחר טקס ההלוויה פורסם בעיתון בנימה של ביקורת, כי "עיריית תל אביב לקחה לה לעצמה את גופת נורדאו", וכי הדבר נעשה "למרות שאפשר היה למצוא מקום אחר עבור גופת נורדאו", כאשר אותו "מקום אחר" היה, כמובן, ירושלים.⁷³

מצבת קבר למקס נורדאו

במאמר שהופיע בעמוד השער של דבר ביום בו נקבר מקס נורדאו בתל אביב נכתב:

היום מלאנו חובת-עם לכבודו, והתל עליו ישכב למנוחות מקס נורדאו – תל אביב הוא, ראשית

בכורת חלומו.⁷⁴

70 ההנהלה הציונית בארץ ישראל אל עיריית תל אביב, 6 במאי 1926, אצ"מ S25/670/11. נראה כי האיגרת נכתבה בידי קיש.

71 F.H. Kisch to Leonard Jacques Stein, 7.5.1926, CZA S25/67/11. פליקס רוזנבליט בשם ההנהלה הציונית של ההסתדרות הציונית העולמית בלונדון אל הפדרציות והפרקציות הציוניות, 12 במאי 1926, אמ"ל IV-104A-86. ראו גם מנשרים דומים ששלח רוזנבליט באותו היום באנגלית ובגרמנית, אצ"מ S25/670/11.

72 א' ורדי, עיר הפלאות, תל אביב 1928, עמ' עח'.

73 דאר היום, 18 ביולי 1926, עמ' 2.

74 ד.ז., 'עם ארנו של נורדוי', דבר, 4 במאי 1926, עמ' 1.

המעמד המיוחד, שהוענק לקברו של נורדאו בשטח בית העלמין, בא לידי ביטוי בכך שהוא "נחצב בצד מערב של בית הקברות, במקום גבוה".⁷⁵ הקבורה בבית העלמין התנהלה ממזרח למערב, במורד המשתפל מקצהו המזרחי, הגבוה, של בית הקברות לכיוון הים. קברו של נורדאו נכרה אומנם בחלקו הנמוך של בית הקברות, אך "במקום גבוה" באופן יחסי, למעשה במרומה של תלולית, שהתנשאה מעל לסביבתה המיידית. אזור זה לא שימש עד כה לקבורה סדירה, והיה קרוב לאזור שבו נקברו ילדים, בחלק הדרום-מערבי של בית הקברות. בעת שנכרה קברו של נורדאו, השטח שבין קבר האחים של חללי תרפ"א לבין הקבר החדש היה עדיין ריק מקברים.

בעבודות ההכנה לקבורתו של נורדאו בבית הקברות הועסקו כ-60 פועלים.⁷⁶ בקיר הדרומי, הפונה לרחוב טרומפלדור, נפתח שער חדש שנועד לאפשר לתהלוכת ההלוויה להיכנס לבית הקברות. מקומו של השער החדש נקבע כך ששביל הכניסה, המוביל לקבר נורדאו, יעבור לאורכה של מצבת האחים לחללי מאורעות תרפ"א. בקרבת הקיר המערבי של בית הקברות נבנה כוץ להטמנת ארונו של נורדאו, שנועד לשמש יסוד למצבת הזיכרון.⁷⁷ לאחר תפילת אל מלא רחמים, שנאמרה בתום טקס הקבורה, נסגר הכוץ.

הדוברים בטקס הקבורה לא התייחסו במפורש לאפשרות שמדובר בשלב ראשון בדרך ליצירת פנתיאון ציוני בבית העלמין העירוני, אך במאמר שראה אור בדבר, עמד המחבר על הפוטנציאל הסמלי הטמון בקבורתו של נורדאו בבית הקברות של תל אביב, מקום שבו נקבר יוסף חיים ברנר:

איננו יושבים עדיין בארצנו לבטח ולבניין הפנתיאון הלאומי למתינו הגדולים עוד רחוק היום. רק חולות שוממים יש לנו. אותם אנו מרוויים בזיעתנו ובהם אנו גם מקברים את מתינו. אבל בחולות הללו, בית הקברות הצנוע של תל אביב ישנו קבר אחים גדול, בו נחות עצמות קדושינו ושם טמון גם היקר לנו מכל יקר – ברנר שלנו. וזה יהיה גם מקום המנוחה של המנהיג המת. פה ישכן בתוך עמו, עד אילם לסבלותיו ולשמחותיו ויאציל עליו מהודו ...

קבורתו של אחד העם – סופר, הוגה ואבי הציונות הרוחנית בסמוך לקברו של נורדאו הייתה בעלת משמעויות רבה בתהליך יצירת מתחם של פנתיאון ציוני בבית הקברות של תל אביב.⁷⁸

אחד העם נפטר ב-2 בינואר 1927 בתל אביב, שם התגורר מ-1922. דוד בלוק, ראש העיר, פנה לחברה קדישא בבקשה "לסדר כי מקום מנוחתו האחרון של מורנו מר אחד העם יהיה ליד קברו של מכס נורדוי ז"ל", וזאת בהתאם לרצונה של משפחת המנוח ועל דעת הוועדה המטפלת

75 דאר היום, 5 במאי 1926, עמ' 2.

76 דבר, 3 במאי 1926, עמ' 4. דבר, 3 במאי 1926, עמ' 4; דבר, 5 במאי 1926, עמ' 4.

77 דבר, 3 במאי 1926, עמ' 4; דבר, 5 במאי 1926, עמ' 1.

78 י' לוי, "להעלאת ארונו של נורדוי", דבר, 4 במאי 1926, עמ' 3.

בסידורי ההלוויה.⁷⁹ כפי שכתב ראש העיר לאלמנתו של נורדאו, החלטת העירייה לקבור את אחד העם, "ההוגה הגדול והמורה", לצד נורדאו הייתה ביטוי של כבוד: "אזור זה בבית הקברות של תל אביב נחשב כפינה נבחרת שבה רק הגדולים באמת יובאו לקבורה".⁸⁰ הציבור לא ידע על כך, אך חלקת הקבר הייתה אחת הסוגיות במאבקה של החברה קדישא בעירייה בנושא הרחבת בית הקברות. החברה קדישא התנגדה לבקשת העירייה להקצאת חלקת קבר גדולה בניסיון ללחוץ על העירייה לפתור את בעיית המחסור המסתמן במקומות קבורה בבית הקברות העירוני. את המשא והמתן עם החברה קדישא ניהל בהצלחה ישראל רוקח. בעקבות המחלוקת, הועלתה האפשרות שהעירייה תפקיע שטח בסביבת קבריהם של נורדאו ואחד העם "בשביל המאוזוליאום שיבנה שם בעתיד", אך ראש העיר פקפק במעשיות של צעד זה.⁸¹

פרשנים התייחסו למשמעות הסמלית שיש לקבורתם של נורדאו, איש הציונות המדינית מבית מדרשו של הרצל, ואחד העם, אבי הציונות הרוחנית, בסמוך זה לזה: "וטוב שעצמותיו תשכבנה ליד עצמות נורדאו, כאילו דאגה השגחה העליונה לכך, כי בכל מלחמות אלה השניים – סוף סוף הגיעו שניהם לנקודה אחת לזו ששאפו שניהם, לארץ הנבנית...".⁸² במהלך ביקורו בתל אביב, ב-12 באפריל 1927, הניח תומס מסאריק, נשיא צ'כוסלובקיה, זרים על קבריהם של נורדאו ואחד העם, שנעשו לקברים ייצוגיים בפנתאון הציוני.⁸³

בדברים שנשא בהלווייתו של נורדאו, הבטיח דיזנגוף כי תל אביב תדאג לטפח את הקבר. על כוך הקבר הוקם מבנה זמני עם דלת. על המבנה נשתלה צמחייה וסודרו צינורות השקיה, כפי שהסביר דוד בלוך לאלמנה: "ברצוננו להשלים את פעלנו ולא להשאיר את הקבר הזה ללא ירק וללא פרח – כיתר הקברים בבית קברות זה".⁸⁴ הוא טען, כי הפרחים והירק עשו את הקבר "לפינה הנעימה ביותר" בבית הקברות.⁸⁵ הוועד הפועל של עיריית תל אביב החליט לבנות על קברו של אחד העם מבנה זמני, "על פי תכנית הדומה לבניין שעל קבר נורדאו".⁸⁶

79 ד' בלוך לחברה קדישא, 2 בינואר 1927, אהת"א 4-3731.

80 ד' בלוך לגב' נורדאו, 5 בינואר 1927, אהת"א 4-3731.

81 צימרמן למנהל המחלקה הטכנית, 6 בפברואר 1927, אהת"א 4-3731.

82 דבר, 2 בינואר 1927, עמ' 1; דאר היום, 3.1.27, עמ' 1.

83 הצפירה, 24 ביוני 1927, עמ' 4.

84 ממלא מקום ראש עיריית תל אביב לוועד הקהילה, 14 ביוני 1926, אהת"א 4-3731.

85 ד' בלוך לגב' נורדאו, 9 בפברואר 1927, אהת"א 4-3731.

86 ישיבת הוועד הפועל של עיריית תל אביב, 12 בינואר 1927, סעיף 11.

מימין לשמאל: קבר נורדאו, קבר אחד העם וקבר ארלוזורוב (ברקע החומה הדרומית של בית הקברות), יוני 1934. צילום: יוסף קלרויין, הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים

לאחר שהתברר שהעירייה לא קידמה את הקמת המצבה, פנו בני המשפחה וידידי אחד העם במאי 1927 לפסל אברהם מלניקוב.⁸⁷ קודם להזמנת מצבת הקבר של אחד העם יצר כבר מלניקוב שלוש מצבות בבית הקברות בתל אביב: ב-1922 בנה את המצבה לדב בוריס בן אלכסנדר גולדברג, שנרצח במאורעות תרפ"א, וב-1926 – את המצבות לחנה בת ראובן נובומייסקי ולבצלאל יפה.⁸⁸ הפנייה למלניקוב בהצעה לבנות מצבה לקברו של אחד העם חייבה את העירייה להתייחס לשאלת המצבה הקבועה על קברו של נורדאו. בישיבה, שנערכה ב-10 במאי 1927, החליט הוועד הפועל של העירייה ששתי המצבות יוקמו במקביל וכי שתיהן תהיינה "בערך שוות בגודלן ובערכן".⁸⁹ כמו כן, התקבלה החלטה להשתתף בבניית מצבת הקבר של אחד העם בסכום של 20 לירות מצריות (לי"מ). בלוח הניח שמלניקוב יבנה גם את מצבת הקבר של נורדאו וכי עלות המצבה תגיע לסכום של 200 לי"מ, כעלות המצבה על קבר אחד העם, וזאת לעומת ההערכה המוקדמת

87 ד' בלוח לפישר, 16 במאי 1927, אהת"א 4-3731.

88 אברהם מלניקוב (1892-1960) נודע כיום, בעיקר, כיוצרו של פסל הארי השואג, שנחנך בפברואר 1934 על קבר טרומפלדור וחבריו בתל חי, מלניקוב נמנה עם חברי ועד אגודת אמנים עברית (לימים, אגודת הציירים והפסלים בישראל). ראו: א' אורתי, **מלניקוב** (קטלוג תערוכה), הגלריה לאמנות של אוניברסיטת חיפה, 1982.

89 תזכיר פנימי, 11 במאי 1927, שם, שם.

שעלות בנייתה של מצבה מפוארת תהיה 1000 ל"מ.⁹⁰ ביולי שלח ראש העיר את העתק תכניתו של מלניקוב למצבה על קבר אחד העם לאלמנת נורדאו וביקש את חוות דעתה.⁹¹ התקופה הייתה תקופת משבר כלכלי קשה בעיר. ראש העיר החל במהלך לגיוס משאבים בקרב תורמים, אך כשנודע הדבר לאלמנתו של נורדאו ולבתו, הן הביעו התנגדות להוצאת הכספים בעת הזו. כפי שכתב בלון, "הן חושבות כי לא נכון יהיה 'לבזבז' בשעה זאת סכום כל כך גדול להקמת מצבה על קברו של המנוח, בשעה שדרושים סכומים ענקיים להקלת המשבר ולמטרות פוריות יותר".⁹² לדעתן, כפי שדיווח ראש העיר, "אין טוב מערוגת הפרחים אשר נטענו על גבי הקבר, ומסתפקות הן בהחלט במצבה חיה ורעננה זו".

טקס גילוי המצבה על קברו של אחד העם נערך ב-22 בינואר 1928, ביום השנה הראשון למותו. בטקס נכחו אלפים מתושבי תל אביב. המצבה, שעיצב אברהם מלניקוב, נכנתה כגוש אבן אנכי בגובה שני מטרים, שנחצב במחצבת כפר גלעדי של אנשי גדוד העבודה. למרות ממדיה המרשימים, הקרינה המצבה פשטות וצניעות. בדברים שנשא בטקס גילוי המצבה התייחס ביאליק, הדובר המרכזי באירוע, ל"מצבה פשוטה זו".⁹³ המצבה, שתוכננה בצורת אובליסק מעוצב, לא הכילה מוטיבים יהודיים מסורתיים. הכיתוב בחזיתה – "אחד העם" – נשא מסר כפול של פשטות שהועבר במשמעות כינויו של האיש ויוצג גם במראה בחזית המצבה הנקייה, שבה לא צוינו כל פרטים ביוגרפיים. על פי מיקום הכתובת, המצבה פנתה לכיוון מזרח – לעומת המצבות האחרות, שנבנו בבית הקברות עד כה, שפנו למערב.

משמרת של צופים ליד קבר אחד העם, תאריך לא ידוע. באדיבות הארכיון ההיסטורי, עיריית תל אביב

90 ד' בלון לד"ר מוסנזון, 22 ביולי 1927, אהת"א 4-3731.

91 ד' בלון לגב' נורדאו, 20 ביולי 1927, אהת"א 4-3731.

92 ד' בלון לד"ר מוסנזון, 30 באוגוסט 1927, אהת"א 4-3731.

93 דבר, 23 בינואר 1928, עמ' 1.

לאחר גילוי המצבה של אחד העם החליטה הנהלת העיר לדרוש מהחברה קדישא לחדול מקבורת ילדים בשטח הסמוך לקבריהם של נורדאו ואחד העם, כפי שנהוג היה קודם לכן, ולהימנע מסידור קברים כלשהם באזור זה.⁹⁴ בדו"ח על ביקור בבית הקברות בראשית דצמבר 1928 צוין, כי נמשכת קבורת הילדים ליד קבריהם של נורדאו ושל אחד העם, כך שלא יותר מקום לנטיעת עצים סביב הקברים.⁹⁵ מחבר הדו"ח הציע, שהנהלת העירייה תדון עם ועד הקהילה על הקצאת שטח מסוים "סביב הקברים הנ"ל בשביל קברים היסטוריים או לשם סידור גינה קטנה". מיד עם קבלת הדו"ח, פנה ראש העיר לחברה קדישא ודרש "בכל תוקף" להימנע מקבורת ילדים בקרבת קבריהם של נורדאו ושל אחד העם.⁹⁶ בתגובה לדרישתו של ראש העיר טענה החברה קדישא, כי כל עוד לא נמצא פתרון לבעיית המחסור במקומות קבורה, אין היא יכולה לקבל את הוראות העירייה ולוותר על שטחי קבורה, "ובאין ברירה נאלצים להמשיך את המצב הקיים לפי שעה".⁹⁷ העירייה לא קיבלה את טענת החברה קדישא, וכדי למנוע אי-הבנות שלחה לחברה קדישא מפה של בית הקברות, שבה סומנו גם השטח שצריך להישאר פנוי ליד הקברים וגם המעבר מהשער עד הקברים.⁹⁸ כמו כן, החליטה העירייה להכין "תכנית מדויקת" של כל השטח הפנוי ולחלק אותו ל"מגרשים" ממוספרים, כדי שהחברה קדישא תסדר את הקברים בהתאם לתכנית זו.⁹⁹ התכנית, שהועברה לחברה קדישא בתחילת אוקטובר 1929, ייעדה מקום ל"שני קברים היסטוריים" נוספים,¹⁰⁰ שמיקומם ביחס לשני הקברים הקיימים לא היה ברור. בנוסף, הודיעה העירייה לחברה קדישא שהיא מתעתדת לגדר את המקום ולסדר נטיעות. בפברואר 1930 דרשה ועדת בניין ערים מהחברה קדישא להימנע מקבורת מתים בשטח המסומן ליד קברי נורדאו ואחד העם ובמעברים המובילים לקברים אלה.¹⁰¹

קבריהם של נורדאו ואחד העם יצרו מוקד סמלי בטופוגרפיה המקומית, שעוצמתו הייתה ביטוי ליוקרה של שני המנהיגים הציוניים. בהתאמה, עלה ערכן של החלקות הסמוכות לקברים הללו – ב-1930 הגיע ערכן, כפי שכתב מאיר דיזנגוף לאלמנתו של אחד העם, "ללא פחות מ-100 לא"י".¹⁰² דיזנגוף וביאליק דאגו בעוד מועד לשמור לעצמם מקומות קבורה סמוך לקבריהם של נורדאו ואחד העם. מאיר דיזנגוף וזאב גלוסקין, ממייסדי חברת "כרמל" לשיווק יין, ומי שישד עם

94 החלטת הנהלת עיריית תל אביב, מס' 20, 1 באפריל 1928; מאיר דיזנגוף להנהלת חברה קדישא, 4 באפריל 1928, אהת"א 4-3807.

95 דובינסקי להנהלת העירייה, 4 בדצמבר 1928, אהת"א 4-3807.

96 ראש עיריית תל אביב לחברה קדישא, 4 בדצמבר 1928, אהת"א 4-3807.

97 ינקובסקי לעיריית תל אביב, 5 בדצמבר 1928, אהת"א 4-3807.

98 מ"מ ראש העיר לחברה קדישא, 27 בדצמבר 1928, אהת"א 4-3807. המפה לא נשמרה.

99 ישיבה בעניין בית הקברות בעירייה, 30 בינואר 1929, אהת"א 4-3807.

100 מ' דיזנגוף לחברה קדישא, 9 באוקטובר 1929, אהת"א 4-3807.

101 מ' דיזנגוף לחברה קדישא, 11 במרץ 1930, אהת"א 4-3807.

102 מ' דיזנגוף לרבקה (אשת אחד העם), 20 בינואר 1931, אהת"א 4-3807.

דיזנגוף את חברת "גאולה" לרכישת קרקעות, רכשו שתי חלקות קבר משפחתיות מצפון לקברו של נורדאו, כאשר החלקה שקנה דיזנגוף צמודה לקברו של נורדאו.¹⁰³ בפברואר 1930 נקברה צינה דיזנגוף, רעייתו של מאיר דיזנגוף, בחלקת הקבר המשפחתית, ואת המצבה שעל קברה עיצב נחום גוטמן. ביולי 1931 נקברה רבקה, אשת אחד העם, סמוך לבעלה.

בתחילת 1932, כשהתברר שמצב בריאותה של חותנתו מעורר דאגה, רכש חיים נחמן ביאליק ארבעה מקומות קבורה: עבורו, עבור אשתו, חותנתו וחותנו. באזור זה נקבר ביוני 1933 המנהיג הצינוני חיים ארלוזורוב שנרצח על שפת הים של תל אביב. ביולי 1934 נקבר המשורר הלאומי חיים נחמן ביאליק בחלקת הקבר המשפחתית שרכש שנים ספורות קודם לכן.

ב-1930 שיגר אזרח מוטרד מכתב להנהלת עיריית תל אביב ובו מחה על כך שעדיין אין מצבה לנורדאו ושמקום הקבר מוזנח, דבר שהעיד על "חוסר כבוד כלפי נורדאו ויחס של בזיון העיר תל אביב".¹⁰⁴ במאי 1935 דיווח **דאר היום** על ההזנחה במקום: "מצבת נורדאו צורת חורבה לה. מכסה העץ רקוב ומלוכלך ועליו בלויי סחבות, קרעי עיתונים ישנים ועשבים נובלים. אזוב מבצבץ מכל סדק וכולו נוטה ליפול באחד הימים. וביתניים חתולים פראיים שוכנים בו, בעצמי גירשתי משם אחד".¹⁰⁵

כזכור, ב-1927 הקפיאה העירייה בהסכמת אלמנתו ובתו של נורדאו את היוזמה להקמת מצבת הקבע על קברו של נורדאו. הנושא שב ועלה לסדר היום העירוני לאחר פטירתו של ראש העיר מאיר דיזנגוף, בספטמבר 1936. בינואר 1937 החליטה הנהלת העיר על הקמת וועדה, שתהיה מורכבת מנציגי העירייה והמוסדות הלאומיים, במטרה לגבש הצעה למצבה על קברו של נורדאו.¹⁰⁶ רוקח הסביר, שההחלטה לבנות את מצבת הקבר הייתה קשורה בזמנו לשהותה של האלמנה בארץ.¹⁰⁷ בישיבת מועצת העירייה הדגיש רוקח את "חובת העיר לגבי קברו של מכס נורדוי" והזכיר, כי עדיין לא נבנתה מצבה, אף שעברו אחת עשרה שנים מאז נקבר בתל אביב.¹⁰⁸ בפועל, איחדה העירייה את הטיפול בהקמת שתי המצבות, ולצורך זה הוקמה ועדה שבראשה עמד ראש העיר. אולם, בעוד שדיזנגוף נקבר ליד רעייתו בחלקה המשפחתית שרכש בשעתו, אשתו של נורדאו לא הייתה יהודייה, מה שהוציא מכלל חשבון את האפשרות שתקבר לצד בעלה. הוועדה החליטה

103 ב-1944 כתב זאב גלוסקין כי "בזמנו, לפני 20 שנה בערך, הזמנתי ביחד עם דיזנגוף ז"ל שתי אחוזות קרקע למנוחת עולמים הישן...": ז' גלוסקין לחברה קדישא, 28 בנובמבר 1944, אהת"א 4-3808.

104 ש' זלצמן להנהלת העירייה, 13 באפריל 1930, אהת"א 4-3731.

105 ש' בן-ישראל, "שביבים מפנקס-פרפורטר", **דאר היום**, 16 במאי 1935, עמ' 2.

106 החלטת הנהלה, ישיבה 104, 13 בינואר 1937; יהודה נדיבי לישראל רוקח ורב הוו, 19 בינואר 1937, אהת"א 4-3731.

107 י' רוקח להנהלת הסוכנות היהודית, 24 בינואר 1937, אהת"א 4-3731.

108 **דבר**, 8 במרץ 1937, עמ' 1.

לגנוז את המצבה הקיימת על קברה של צינה דיונגוף.¹⁰⁹ כמו כן, קבעה שיש לחלק את עלות הקמת המצבה של דיונגוף בין העירייה לבין מוזיאון תל אביב, ואילו עלות הקמת המצבה על קברו של נורדאו תחולק בין העירייה, הסוכנות היהודית והקרן הקיימת.

בישיבה שנערכה ימים ספורים אחר כך, החליטה הוועדה להכריז על שתי תחרויות נפרדות למצבות על קבריהם של נורדאו ושל דיונגוף.¹¹⁰ כמו כן, נקבע שעל קברו של נורדאו "תוקם מצבה בצורת בניין שאפשר יהיה להיכנס בו", וכי גובהן המכסימלי של שתי המצבות לא יעלה על 2.5 מ', ועל המצבות תהינה חרוטות "רק כתובות קצרות: שמות הנפטרים ומקומות ותאריכי לידתם ופטירתם". בנוסף לכך, נקבע שבכל אחת מהתחרויות יחולקו שני פרסים, כשהפרס הראשון יהיה בערך של 25 לא". ראש העיר התבקש לבוא בדברים עם החברה קדישא בנוגע להצבת שתי המצבות.

בנוסף לראש העיר ולחבר המועצה אברהם זברסקי, נציג סיעת ההסתדרות במועצת העירייה, נמנו עם חבר השופטים בתחרויות להקמת המצבות הצייר הרמן שטרוק, האדריכל רייך, שייצג את מהנדס העיר, והאדריכל דב כרמי, נציג אגודת האינג'נרים והארכיטקטים. 51 הצעות הוגשו לתחרות לעיצובן של שתי המצבות.¹¹¹ בפרס הראשון לתכנון מצבה לקבר נורדאו זכתה תכניתם של האדריכל בנימין צ'לנוב¹¹² והמהנדס טינוביץ.¹¹³ האדריכל יוסף קלרוויין, שעיצב גם את מצבת הקבר של ארלוזורוב, זכה בפרס הראשון לתכנון מצבה לקברם של צינה ומאיר דיונגוף. ההצעה שהגיש קלרוויין כללה גם מבנה של מאוזוליאום מעל לקבר נורדאו, שלא זכה לתמיכת השופטים. החלטת חבר השופטים אושרה על ידי הנהלת העירייה בישיבתה ב-13 ביולי 1937,¹¹⁴ אולם הפרוטוקולים אינם מפרטים את הנימוקים, שהציג חבר השופטים להחלטותיו. יום לאחר מכן פנה רוקח לחברה קדישא בבקשה לקבל רישיון להקמת המצבות.¹¹⁵

109 פרוטוקול מישיבת הוועדה לשאלת הקמת המצבות על קברות דיונגוף ונורדאו, 25 באפריל 1937, אהת"א 4-3731.

110 ישיבת חבר השופטים בתחרות להקמת מצבות על קברי דיונגוף ונורדאו, 2 במאי 1937, אהת"א 4-3731. ההודעה על התחרות: דבר, 3 במאי 1937, עמ' 7.

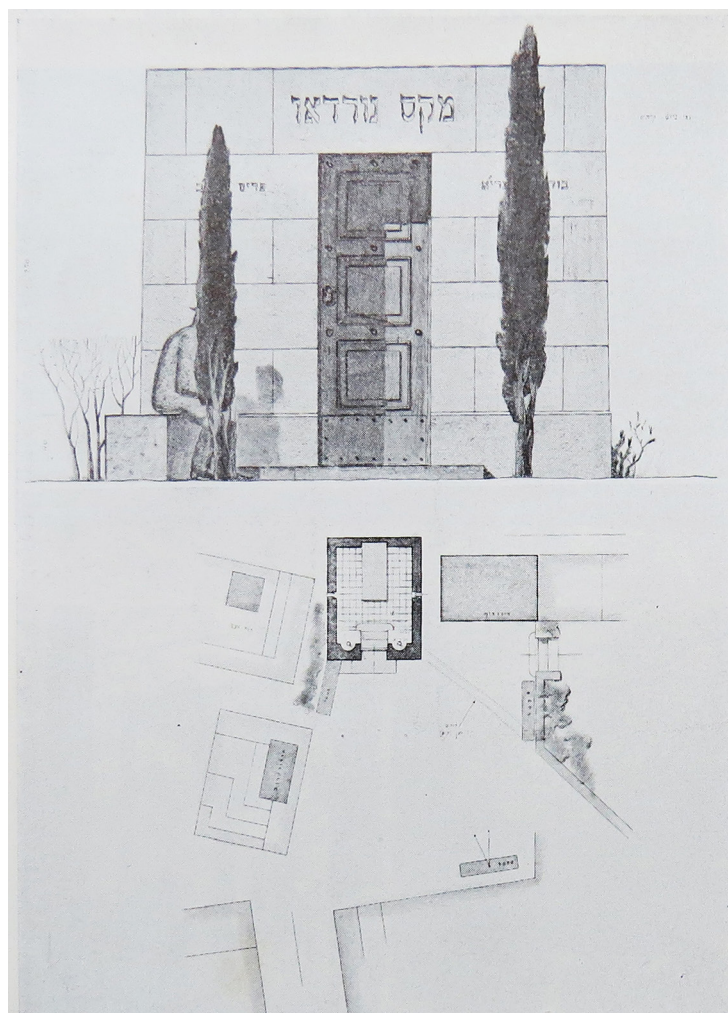
111 ישיבת חבר השופטים בקשר עם הקמת מצבות על קברי דיונגוף ונורדאו, 13 ביוני 1937, אהת"א 4-3731.

112 בנימין צ'לנוב (1908-1991) חזר לארץ מפריז ב-1934 ועסק בתכנון בנייני מגורים בתל אביב. לימים, יתכן בתי מגורים, מצבות זיכרון, בתי כנסת, בתי תרבות ובתי אוכל בקיבוצים.

113 ישיבת חבר השופטים בקשר עם הקמת מצבות על קברי דיונגוף ונורדאו, 23 ביוני 1937, אהת"א 4-3731.

114 החלטות הנהלת המועצה השישית, ישיבה מס' 141, 13 ביולי 1937, אהת"א 4-3731.

115 רוקח לחברה קדישא, 14 ביולי 1937, אהת"א 4-3731.

בנימין צ'לנוב, התכנית הזוכה בתחרות לתכנון "אהל" נורדאז, באדיבות תלמה לוין

בעוד שההנחיות לעיצוב מצבת הקבר לבני הזוג דיזנגוף לא היו מוגדרות באופן ברור, התבקשו משתתפי התחרות לעיצוב מצבת נורדאז להקים "אהל" (מאוזוליאום) מעל הקבר. המונח העברי "אהל" התייחס למבנים דוגמת אלה שנבנו מעל קבריהם של צדיקים ואדמו"רים. "האהל", נטול העיטורים והסמלים, שתכננו צ'לנוב וטינוביץ על קברו של נורדאז, עוצב כמבנה מלבני סגור, הבנוי מגושי אבן מסותתים, שהכניסה אליו התאפשרה באמצעות דלת מתכת הפונה מזרחה.¹¹⁶ מבנה המאוזוליאום של נורדאז היה יוצא דופן באדריכלות בית הקברות הישן. המבנה הסגור שעל

116 ב-1960 תיארה רות בונדי את המאוזוליאום כ"מבנה קודר עם חלונות ברזל, כמו של כלא", "מצבה לבית קברות", דבר, 9 בדצמבר 1960, עמ' 28.

הקבר יצר תבנית דמוית מערה, שהזכירה את קברו של ליאו פינסקר, שעצמותיו נטמנו במערת ניקנור בהר הצופים ב-1934:¹¹⁷ בשני המקרים הותוותה הכניסה לחלל הקבר באמצעות דלת מלבנית, כאשר מצבת קבר שטוחה בחלל הפנימי ציינה את מקום הקבורה. אלמנט תכנוני נוסף היה הצמחייה: גג המבנה שימש לשתילת צמחים נמוכים, שגלשו על הקירות.

אשתו ובתו של נורדאו לא היו מעורבות בתהליך ניסוח כתב התחרות לתכנון מצבת הקבר של המנהיג הציוני. הן אומנם הביעו שביעות רצון מהתכנית שזכתה במקום הראשון, אך טענו כי לדעתן מן הראוי היה לכבד את צורת המבנה הזמני שעל הקבר. לטענתן, "הצורה הנוכחית, שהיא נמוכה למדי, מוקפת פרחים וצמחים, נראית לנו כמקבילה טובה יותר לרוחו החיה של מכס נורדאו".¹¹⁸

"אהל" נורדאו, 1939, ספר בית הקברות הישן של תל אביב

117 י' שפירא, 'מערת ניקנור בהר הצופים: הפנתיאון שקדם להר הרצל', ארץ ישראל. מחקרים בתולדות הארץ ועתיקותיה 28, 2008, עמ' 454-461.

118 מ' נורדאו לד' רוקח, 3 באוגוסט 1937, אהת"א 4-3731.

הפּלשתיין פּוסט ציין את מצבת הקבר של מאיר וצינה דיזנגוף לשבח: "המצבה שנבנתה מגושי אבן לבנה מירושלים היא אולי האטרקטיבית ביותר בבית הקברות הישן",¹¹⁹ ואילו דבר הסתפק בהתייחסות לחומרי המצבה וציין כי "המצבה עשויה אבן ירושלמית אפורה".¹²⁰ המצבה על קברם של בני הזוג דיזנגוף, עוצבה, על פי הצעתו של קלרויין, כרחבה צרה – ברוחב של ארבעה מטרים – המוקפת בקירות וחמש מדרגות רחבות מוליכות אליה. על פי התכנון המקורי, נבנו בשלושת צידי הרחבה קירות בגובה שני מטרים, ותוכנן רווח בין הקיר הדרומי של מצבת בני הזוג דיזנגוף לבין הקיר הצפוני של המאוזוליאום של נורדאו. מצבת הקבר של דיזנגוף הייתה היחידה במכלול קבריהם של גדולי האומה, שתוכננה כמצבה זוגית. כשנחנכה המצבה ביום השנה הראשון למותו של דיזנגוף, עדיין לא הושלם חלקה הגובל במאוזוליאום של נורדאו.¹²¹ עם השלמת העבודה התברר, שחל כנראה שינוי בתפיסה התכנונית, ושני המבנים הוצמדו זה לזה. חיבור זה יצר תחושה של אחדות אדריכלית בשל גובהם הזהה של המבנים, קוויהם הישרים וסוג האבן הדומה שממנה נבנו, על אף שה"אהל" על קברו של נורדאו מקרין סגירות בעוד מבנה הקבר של מאיר וצינה דיזנגוף משרד פתיחות.

מצבת צינה ומאיר דיזנגוף. משמאל: "אהל" נורדאו, ספר בית הקברות הישן של תל אביב

מקום לזיכרון

כמי שהפיק את קבורתו מחדש של נורדאו בתל אביב, המחויבות של דיזנגוף לזכרו של המנהיג הציוני באה לידי ביטוי גם באזכרות שארגנה העירייה בבית הקברות בימי זיכרון. מסורת זו החלה

Palestine Post, 13 September 1937, p. 3. 119

דבר, 13 בספטמבר 1937, עמ' 6. 120

דבר, 13 בספטמבר 1937, עמ' 6. 121

מיד לאחר שדיזנגוף שב לעמוד בראש העירייה בדצמבר 1928. בראשית פברואר 1929 התפרסמה מודעה עירונית שהכריזה על "אזכרה ליום השנה להעברת העצמות". הטקס שנערך ב-1929 נועד לציין את יום השנה למותו. כפי שהבחין מזכיר העיר נדיבי, "יש בלבול בין התאריך היהודי והכלל והחלפת יום השנה למותו ביום העברת עצמותיו ארצה".¹²² ב-1929 נאם דיזנגוף, ששב לכהן בתפקיד ראש העירייה, באזכרה. בערב התקיימה הרצאה ציבורית לזכרו של נורדאו בבית העם.¹²³

מודעה עירונית על אזכרה למקס נורדאו בתל אביב, 1929, הארכיון ההיסטורי של עיריית תל אביב-יפו

כביטוי לנאמנות לציונות המדינית, המזוהה עם הרצל ונורדאו, הדגישה תנועת בית"ר את המחויבות שלה לזכרו של המנהיג הציוני שנקבר בבית הקברות בתל אביב. לקראת יום השנה השביעי למותו של מקס נורדאו פנה מפקד בית"ר בא"י לעיריית תל אביב בתלונה על כך שהעירייה לא יידעה את אנשי התנועה על האזכרה והודיע כי בית"ר מבקשת להשתתף בטקס האזכרה.¹²⁴ לקראת יום השנה השביעי למותו של מקס נורדאו, שחל בפברואר 1930, הודיע דאד

¹²² י' נדיבי לח' בוגרשוב, 22 בינואר 1937, אהת"א 4-3731.

¹²³ דב, 8 בפברואר 1929, עמ' 1.

¹²⁴ ד' מלמד לראש עיריית תל אביב, 5 בפברואר 1929, אהת"א 4-3731.

היום על פרסום מאמרים שכתב נורדאו ב-1920, שהם "צוואתו הציונית".¹²⁵ נציב בית"ר פנה לדיזנגוף בבקשה שהעירייה תכריז על "סדור אזכרה עממית" והציע שתנועת בית"ר תציב משמר ליד הקבר במהלך האזכרה.¹²⁶ עיריית תל אביב לא הייתה זקוקה לתזכורת בנוגע לארגון האזכרה. כפי שניתן ללמוד מנוסח המודעה העירונית שנתלתה ברחובות העיר, הטעות שארעה שנה קודם בנוגע ליום השנה תוקנה, ותושבי תל אביב התבשרו על "אזכרה למנהיגנו המנוח, ליום השנה השביעי למותו" שתיערך בבית הקברות העירוני.¹²⁷ עיריית תל אביב קיבלה את הצעת תנועת בית"ר להציב משמר בעת הטקס, דבר שהעניק צבע בית"ר לאירוע העירוני.¹²⁸ מעבר להשתתפות פעילה באזכרה, המפקדה הראשית של בית"ר הציעה "למסור לה לתמיד את ההשגחה והטיפול בקברו של מקס נורדאו".¹²⁹ דיזנגוף הביע את הסכמתו בכפוף להתחייבותה של התנועה שלא להפסיק את הטיפול מבלי להודיע על כך לעירייה ושלא לבצע שינויים ללא ידיעת והסכמת העירייה.¹³⁰ בית"ר הסכימה לתנאים אלה.¹³¹

ב-1933 צוין עשור למותו של נורדאו באזכרה שנערכה לידי קברו. האזכרה לא הוצמדה ללוח השנה העברי (ו' בשבט שחל ב-2 בפברואר) או הלועזי (23 בינואר) למותו של נורדאו.¹³² את הטקס, שנערך ביום שלישי, ה-7 בפברואר, ארגנה עיריית תל אביב, ולפי הדיווח בדאר **היום** נאסף קהל רב במקום.¹³³ את הנאום המרכזי באזכרה נשא ד"ר בוגרשוב. במוצאי יום הזיכרון התקיים בבית העם אירוע ובו קראו ממכתביו של נורדאו.¹³⁴ ביום א', יומיים לפני האזכרה עלו תלמידי גימנסיה נורדיה לקבר והניחו זר למרגלות המצבה הזמנית.¹³⁵ גם חניכי בית"ר הניחו זר על הקבר.¹³⁶ בשיבתה, שנערכה יומיים לפני האזכרה בבית הקברות, החליטה מועצת העירייה לקרוא "את שדרת האילנות בשכונת הצפון" על שמו של מקס נורדאו.¹³⁷

125 'צוואתו הציונית של מקס נורדאו', דאר **היום**, 31 בינואר 1930, עמ' 2.

126 מפקד בית"ר בא"י להנהלת עיריית תל אביב, 2 בפברואר 1930, אהת"א 4-3731.

127 דאר **היום**, 3 בפברואר 1930, עמ' 1.

128 מזכיר העיר למפקדה הראשית של בית"ר, 2 בפברואר 1930, אהת"א 4-3731.

129 מפקדה ראשית של בית"ר לעיריית תל אביב, 2 בפברואר 1930, אהת"א 4-3731.

130 מ' דיזנגוף למפקדה הראשית של בית"ר, 10 בפברואר 1930, אהת"א 4-3731.

131 מפקדה ראשית של בית"ר לעיריית תל אביב, 13 בפברואר 1930, אהת"א 4-3731.

132 דאר **היום** שגה כשמסר לקוראיו כי "בשביעי לפברואר (מחר) תמלאנה עשר שנים לפטירתו של המנהיג הציוני מקס נורדאו": 6 בפברואר 1933, עמ' 4.

133 דאר **היום**, 8 בפברואר 1933, עמ' 4.

134 דבר, 6 בפברואר 1933, עמ' 3.

135 דאר **היום**, 6 בפברואר 1933, עמ' 4.

136 דאר **היום**, 7 בפברואר 1933, עמ' 4.

137 דבר, 7 בפברואר 1933, עמ' 1.

ההכרה הכלל-ציונית במורשתו של מקס נורדאו באה לידי ביטוי בדברי ההערכה שהופיעו מכל קצות הקשת הציונית. כעשרה ימים לפני יום הזיכרון התפרסם גילוי דעת מטעם ברית הציונים הרוויזיוניסטים ובו דברי שבח לנורדאו, "ידידו ותומכו של הרצל, האישיות שנתנה את ההוד והזהרה לתנועתנו בראשית התפתחותה".¹³⁸ במהלך ביקורו בארץ ישראל שרטט נחום סוקולוב קווים לדמותו של נורדאו בהרצאה שנשא בקיבוץ דגניה ב'.¹³⁹ סוקולוב (שלא הצליח להגיע להלווייתו של נורדאו בפריז עשר שנים קודם לכן) לא נכח באזכרה שארגנה העירייה ליד קברו בתל אביב. את ביקורו בבית הקברות של תל אביב ערך ביום ד', ה-1 בפברואר, יום לפני יום השנה העברי למותו של נורדאו.¹⁴⁰ הביקור בבית הקברות היה תחנה נוספת במסלול ביקורו בארץ-ישראל, שככל מפעלים ציוניים ונקודות יישוב. במסגרת הביקור שערך שם עלה לקבריהם של נורדאו ושל אחד העם, הקבור בסמוך לו, וגם לקבר האחים שבו נקברו קרבנות מאורעות תרפ"א, ביניהם ברנה.

ב-1933 זכרו של נורדאו היה עדיין חלק מהזיכרון האישי של מנהיגים ציוניים שפגשו אותו במסגרת פעילותו הציונית. העלאת זכרו של נורדאו שולבה בעדויות ממקור ראשון על פגישות אתו. בנאומו בטקס האזכרה בבית הקברות הזכיר בוגרשוב את הפגישה שלו עם נורדאו בספרד במלחמת העולם הראשונה. במאמר בדבר סיפור מנחם אוסישקין, נשיא הקק"ל, על פגישתו הראשונה עם נורדאו.¹⁴¹

את שבוע הזיכרון לציון מאה שנים להולדת נורדאו, שצוין בנובמבר 1949, ארגנה ועדה משותפת לממשלת ישראל, להסתדרות הציונית ולעיריית תל אביב, שבתחומה נקבר המנהיג הציוני שהיה יד ימינו של הרצל. לכבוד האירוע הוציאה הקק"ל בול לזכרו ובקול ישראל הוקדשה תכנית שבה נאמרו דברים לזכרו ונקראו דברים שכתב. ההנהלה הציונית פרסמה מנשר ובו דברי שבח והלל והתחייבות לכך שהעם "יזכור את בנו הגדול, השורה לו את הדרך לחיים חדשים על אדמת המולדת". דוד בן גוריון, ראש ממשלת ישראל, שלח מברק בשם ממשלת ועם ישראל לאלמנתו של נורדאו ובו כתב: "נס התחיה של העם הנבחר לא היה אפשרי אילו לא קמו לנו אנשים כמו מקס נורדוי".¹⁴² ביום שני, ה-7 בנובמבר, הוא יום הולדתו של מקס נורדאו, עלו משלחות תלמידי בתי הספר בתל אביב לקברו שבבית הקברות הישן.¹⁴³ מנהלי בתי הספר נשאו דברים, וכל בית ספר הניח זר ליד אהל הזיכרון. בשעה 13:00 בצהריים נערכה אזכרה בהשתתפות שרי ממשלה, ביניהם אליעזר קפלן, שר האוצר, חברי כנסת, ובראשם יוסף שפרינצק, יושב ראש הכנסת, וחברי מועצת

138 דאר היום, 20 בינואר 1933, עמ' 1.

139 דבר, 27 בינואר 1933, עמ' 1.

140 דבר, 2 בפברואר 1933, עמ' 6.

141 דבר, 6 בפברואר 1933, עמ' 2.

142 'ליום הולדתו המאה של מקס נורדוי', דבר, 6 בנובמבר 1949, עמ' 1.

143 'ראשי המדינה והציבור התייחדו עם זכרו של נורדאי', חרות, 8 בנובמבר 1949, עמ' 1; הבקר, 8 בנובמבר 1949, עמ' 4.

עיריית תל אביב, ובראשם ישראל רוקח, ראש העירייה. במהלך היום נערמו ליד אהל הזיכרון עשרות זרים, שהונחו לכבוד זכרו של נורדאו על ידי בתי הספר בתל אביב, נשיא המדינה, צה"ל, כנסת ישראל, ממשלת ישראל ועיריית תל אביב.

ב-21 בינואר 1953 נערך בבית הקברות טקס לציון 30 שנה למותו של נורדאו.¹⁴⁴ את הטקס בבית הקברות הישן בתל אביב ארגנה הסוכנות היהודית והשתתפו בו חברי הנהלת הסוכנות היהודית וחברי מוסדות ציוניים. את עיריית תל אביב ייצג חיים לבנון, מ"מ ראש העירייה לאחר פרישתו של רוקח מהתפקיד. כביטוי להסכמה ציונית רחבה השתתפו בטקס גם נציגי ההנהלה העולמית של ברית חרות-הצה"ר ונציבות בית"ר. בנאומו קבע ברל לוקר, יו"ר הנהלת הסוכנות היהודית, כי נורדאו "היה שווה בגדולתו ליוצר התנועה הציונית תיאודור הרצל". שחקן הבימה צבי פרידלנד קרא מכתביו של נורדאו. יו"ר הכנסת שפרינצק העלה את זכרו של נורדאו בישיבת הכנסת וחברי הכנסת כיבדו את זכרו בקימה. בערב של היום ערכה ההנהלה הציונית ערב התייחדות עם נורדאו בירושלים. באירוע נשאו דברים ברל לוקר ושר החינוך בן-ציון דינור.

טקס אזכרה ליד קבר מקס נורדאו, 1953, בארכיון ההיסטורי של עיריית תל אביב-יפו

בדצמבר 1978, לציון יובל ה-30 למדינת ישראל, הופיעה סדרת הבולים "אישים ב'", ובה דיוקנאותיהם של מקס נורדאו, מנחם אוסישקין וברל כצנלסון. ראש הממשלה מנחם בגין העלה את הרעיון להנפיק את סדרת הבולים המוקדשת ל"אבות המייסדים" לקראת שנת ה-30 למדינה כבר ב-1977, חודשים ספורים לאחר שהתמנה למשרת ראש הממשלה. בהצעתו המקורית

144 דבר, 22 בינואר 1953, עמ' 1; חרות, 22 בינואר 1953, עמ' 1.

נכללו בסדרה בין תשעת "האבות המייסדים" גם הרצל, ויצמן וז'בוטינסקי.¹⁴⁵ בסדרה שהונפקה בשלושה חלקים ב-9-1978 הם לא נכללו. הכללתו של נורדאו בסדרת הבולים, שקיבלה בסופו של דבר את הכותרת הסתמית, "אישים", יצרה הבחנה בין הרצל וז'בוטינסקי מחד ונורדאו מאידך. בה בעת, הנצחתו של נורדאו כבול נתנה אולי ביטוי מרומז לטענה של תנועת החרות ולפיה מורשתו וזכרו של נורדאו הושכחו על ראשי הציונות המעשית, או בניסוח חד ובוטה כפי שהופיע במאמר שהתפרסם בחרות לציון 33 שנה למותו של נורדאו, "נעשה מאמץ מחושב להוריד את שמו לתהום הנשייה".¹⁴⁶

בינואר 1983 נערך טקס זיכרון בבית הקברות הישן בתל אביב לציון יום השנה ה-60 למותו של נורדאו. אורח הכבוד בטקס היה ראש הממשלה מנחם בגין, ונכחו בו חברי מסדר ז'בוטינסקי וחברי תנועת החרות. בגין הכריז כי "מעולם לא שכחנו את נורדאו, תורתו וזכויותיו ההיסטוריות".¹⁴⁷ ההתייחסות בגוף ראשון רבים נמענה לתנועת ז'בוטינסקי ויורשתה, תנועת החרות. הרכב המשתתפים עשה את הטקס לאירוע המזוהה באופן מובהק עם הימין הציוני. ראוי לציין, כי טקסי הזיכרון לנורדאו שנערכו מיד לאחר הקמת המדינה בבית הקברות הדגישו את שייכותו של נורדאו להסכמה הציונית הרחבה. טקס הזיכרון שנערך ב-1983 ובו נשבע מנחם בגין לזכרו של מקס נורדאו היה גם האחרון שהעיתונות העברית דיווחה עליו.

מימין לשמאל: קבר שאול טשרניחובסקי, קבר צינה ומאיר דיזנגוף, ו"אהל" מקס נורדאו, צילום: סטנלי ווטרמן

145 י' תדמור, 'מי הם האבות המייסדים של מדינת ישראל?', דבר, 12 בספטמבר 1977, עמ' 21.

146 'מקס נורדאו – 33 שנה להולדתו', חרות, 27 בינואר 1956, עמ' 2. לעניין זה גם: י' הלפרין, 'יד נורדאו ויד ויצמן', חרות, 29 באפריל 1954, עמ' 2.

147 מעריב, 20 בינואר 1983, עמ' 2.